

07/04/2025

Προκόπης Παυλόπουλος: Οι θέσεις του Αριστοτέλους περί Δικαίου και Δικαιοσύνης στην Εποχή της Τεχνητής Νοημοσύνης

/ [Επικαιρότητα](#)

Ο πρώην Πρόεδρος της Δημοκρατίας, Ακαδημαϊκός και Επίτιμος Καθηγητής της Νομικής Σχολής του ΕΚΠΑ κ. Προκόπιος Παυλόπουλος μίλησε, με θέμα «Κριτικές σκέψεις για την επικαιρότητα των θέσεων του Αριστοτέλους περί του Δικαίου και της Δικαιοσύνης στην Εποχή της Τεχνητής Νοημοσύνης», στο πλαίσιο του Διεθνούς Συνεδρίου που συνδιοργάνωσαν το Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας της Ακαδημίας Αθηνών και η Τάξη Γραμμάτων και Τεχνών της Κυπριακής Ακαδημίας, με αντικείμενο «Ο Αριστοτέλης στην εποχή της Τεχνητής Νοημοσύνης».

Στην ομιλία του αυτή ο κ. Προκόπιος Παυλόπουλος επεσήμανε, μεταξύ άλλων, και τα εξής:

«Πρόλογος

Είναι, και μάλιστα διαχρονικώς, ευρέως αποδεκτό ότι ορισμένες από τις ρίζες της σύγχρονης επιστημονικής έρευνας ανάγονται και στο έργο του Αριστοτέλους, γεγονός το οποίο επιστηρίζει πολλαπλώς την άποψη περί της αδιάλειπτης επικαιρότητας της σκέψης του, έστω και εν μέρει. Και τούτο διότι από την μια πλευρά πτυχές της σκέψης αυτής -διόλου ευκαταφρόνητες σε ποσότητα και ποιότητα- εξακολουθούν να ισχύουν, κατέχοντας μάλιστα περίοπτο βάθρο κλασικισμού στο «*Πάνθεον των Επιστημών*». Και, από την άλλη πλευρά, όπου το έργο του Αριστοτέλους έχει πια ξεπερασθεί -πράγμα εντελώς φυσιολογικό μέσα στην πορεία αιώνων, υπό τον καταλυτικό έλεγχο της επιστημονικής θεωρίας κυρίως στις Θετικές Επιστήμες με βάση το πείραμα και την παρατήρηση- εξακολουθεί να έχει την θέση του στο πεδίο της Ιστορίας των Επιστημών, όπως δέχονται πολλοί και εξέχοντες εκπρόσωποι του οικείου επιστημονικού χώρου. Αυτή την εμβληματική επικαιρότητα της σκέψης του Αριστοτέλους επιβεβαιώνει και η διαπίστωση ότι τα «*Ηθικά Νικομάχεια*» διδάσκονται ευρέως στο πλαίσιο των Ανθρωπιστικών Σπουδών διεθνώς, και προεχόντως σε πολλές από τις Φιλοσοφικές Σχολές Πανεπιστημίων των ΗΠΑ.

A. Με βάση τις ως άνω διαπιστώσεις δεν είναι, κάθε άλλο, παράδοξο να υποστηριχθεί ότι και η Νομική Επιστήμη, ως μέρος των Θεωρητικών Επιστημών, οφείλει πολλά στην θεωρητική αναζήτηση του Αριστοτέλους. Ιδίως τα «*Ηθικά Νικομάχεια*», η «*Ρητορική*» και η «*Αθηναίων Πολιτεία*» εμπεριέχουν αναλύσεις, εξαιρετικά χρήσιμες έως σήμερα, οι οποίες μέσα από την θεωρητική, και με καθαρώς επιστημονική μεθοδολογία, προσέγγιση κυρίως του Δικαίου και της Δικαιοσύνης καταδεικνύουν με ενάργεια την ουσιαστική και πολυπρισματική οφειλή της σύγχρονης Νομικής Επιστήμης στο έργο του Αριστοτέλους. Ειδικότερα δε η μελέτη του έργου του Αριστοτέλους αναφορικά με το Δίκαιο και την Δικαιοσύνη εξακολουθεί να συμβάλλει, και δη σε σημαντικό βαθμό, στην κατανόηση π.χ. από την μια πλευρά του Κανόνα Δικαίου ως αντηρίδας της δικαϊκής οργάνωσης εν γένει. Και, από την άλλη πλευρά, της Επιείκειας ως θεμελιώδους ρήτρας του εν γένει συστήματος της Δικαιοσύνης κατά την ερμηνεία και εφαρμογή του Δικαίου στην κανονιστική του ολότητα. Επισημαίνεται μάλιστα ότι επ' αυτών η διεθνής βιβλιογραφία, όπως θα αναλυθεί ως προς ορισμένες πτυχές της στην συνέχεια, μαρτυρεί αψευδώς.

B. Αν δε αναχθούμε στα εντελώς πρόσφατα δεδομένα της εξέλιξης της Τεχνητής

Νοημοσύνης ευκόλως μπορεί να εξαχθεί και το συμπέρασμα, ότι οι θέσεις του Αριστοτέλους για την πεμπτουσία του Δικαίου και της Δικαιοσύνης -επομένως, και αντιστοίχως, και του Κανόνα Δικαίου καθώς και της Επιείκειας- είναι εξαιρετικά χρήσιμες και σε ό,τι αφορά τον καθορισμό των ορίων της χρήσης αυτής της εμβληματικής μορφής της σύγχρονης Τεχνολογίας στο κατά τα ως άνω πεδίο της Νομικής Επιστήμης. Και τούτο εμφανίζει τόσο μεγαλύτερο ενδιαφέρον, όσο σε διεθνή κλίμακα -και προεχόντως στις ΗΠΑ- παρατηρείται μια άκρως επικίνδυνη, για την λειτουργία του Κράτους Δικαίου και της Αρχής της Νομιμότητας εντός του θεσμικού πλαισίου της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας, τάση αλόγιστης χρήσης της Τεχνητής Νοημοσύνης και κατά την θέσπιση του Κανόνα Δικαίου αλλά και κατά την εφαρμογή του στην πράξη ενόψει της *in concreto* απονομής της Δικαιοσύνης. Τα προεκτεθέντα σηματοδοτούν το περιεχόμενο των δύο ενοτήτων, οι οποίες συνθέτουν την σύντομη μελέτη που παρατίθεται εν συνεχεία (πρβλ. τα άρθρα μου, «*Παρατηρήσεις για την επικαιρότητα της θεωρίας του Αριστοτέλους περί Επιείκειας στο πεδίο του σύγχρονου Δημόσιου Δικαίου*», Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου, τ. 6, 2021 και «*“Διλήμματα” της Νομικής Επιστήμης στο πλαίσιο της Τεχνητής Νοημοσύνης*», Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου, τ. 4, 2023). Σε ένα πρώτο μέρος παρατίθενται, φυσικά περιληπτικώς, οι θέσεις του Αριστοτέλους περί του Δικαίου και της Δικαιοσύνης, με έμφαση στον Κανόνα Δικαίου ως προς το πρώτο και στην ρήτρα της Επιείκειας ως προς την δεύτερη. Και σε ένα δεύτερο μέρος παρατίθεται μια συνοπτική τεκμηρίωση του ότι οι προμνημονευόμενες θέσεις του Αριστοτέλους μπορούν να χρησιμεύσουν και στην προσπάθεια τιθάσευσης της αλόγιστης χρήσης της Τεχνητής Νοημοσύνης κατά την διαμόρφωση του Κανόνα Δικαίου και κατά την άσκηση του δικαιοδοτικού έργου από τα όργανα της Δικαστικής Εξουσίας, με γνώμονα την κατά τον θεσμικό και κανονιστικό προορισμό τους υπεράσπιση του Δικαίου και της Δικαιοσύνης. Εν τέλει δε με γνώμονα την υπεράσπιση των θεσμών της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας, άρα και της Ελευθερίας καθώς και των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.

I. Η φιλοσοφικονομική σκέψη του Αριστοτέλους για το Δίκαιο και για την Δικαιοσύνη και οι προεκτάσεις της αναφορικά με την σύλληψη της κανονιστικής ιδιοσυστασίας του Κανόνα Δικαίου και της Επιείκειας

Αν ανατρέξει κανείς στις αναλύσεις των νομικών συντεταγμένων της φιλοσοφικονομικής σκέψης του Αριστοτέλους, με οδηγό κυρίως τα «*Ηθικά Νικομάχεια*» και την «*Ρητορική*», εύκολα καταλήγει στο, προδήλως ορθό, συμπέρασμα πως κατά τον Σταγειρίτη το Δίκαιο, ως κανονιστικό σύνολο δεοντολογικού περιεχομένου, θεσπίζεται, ερμηνεύεται και εφαρμόζεται με βασικό στόχο την διασφάλιση της συνοχής του κοινωνικού συνόλου το οποίο διέπουν οι

ρυθμίσεις του, αλλά επιπλέον και για την διασφάλιση του σκοπού της που είναι πρωτίστως η ανάπτυξη της αρετής των μελών του. Και ο στόχος αυτός μόνον υπό όρους Δικαιοσύνης μπορεί να επιτευχθεί. Καταφεύγοντας, λοιπόν, στην σύγχρονη νομική ορολογία μπορούμε να δεχθούμε ότι κατά τον Αριστοτέλη οι κανόνες του Δικαίου πρέπει, οιονεί εκ φύσεως, να ερμηνεύονται πρωτίστως τελεολογικώς, ήτοι σύμφωνα με τον σκοπό που οδήγησε στην θέσπισή τους. Σκοπό ο οποίος, κατ' αποτέλεσμα, συνδέεται αρρήκτως με την εμπέδωση της Δικαιοσύνης, κατά την δεοντολογική της υπόσταση, ως αυτονοήτως αόριστης νομικής έννοιας που συγκεκριμενοποιείται κατά περίπτωση -και σε αντίθεση προς τις αόριστες αξιολογικές έννοιες- μέσω της ερμηνείας των εφαρμοστέων κάθε φορά κανόνων δικαίου. Γεγονός το οποίο συνεπάγεται, περαιτέρω, ότι για την συγκεκριμενοποίηση αυτή δεν υφίσταται πραγματική διακριτική ευχέρεια του ερμηνευτή και εφαρμοστή του Κανόνα Δικαίου, αφού μια τέτοια ευχέρεια νοείται, από επιστημονική νομική έποψη, ουσιαστικώς μόνο προκειμένου περί αόριστων αξιολογικών εννοιών, όταν και καθ' ό μέτρο αποτελούν αντικείμενο κανονιστικής ρύθμισης μέσω κανόνων δικαίου.

A. Η Δικαιοσύνη κατ' Αριστοτέλη

Στην σκέψη του Αριστοτέλους η Δικαιοσύνη είναι ένας φιλοσοφικός «*Ιανός*». Και τούτο διότι εμφανίζεται υπό δύο όψεις οι οποίες, κατά την ίδια την υφή τους και παρά τις εννοιολογικές διαφορές τους, αλληλοσυνδέονται και αλληλοσυμπληρώνονται:

1. Η Δικαιοσύνη ως Αρετή

Κατά πρώτο λόγο, ο Αριστοτέλης συνέλαβε φιλοσοφικώς την Δικαιοσύνη στην γενικότητά της, και για την ακρίβεια ως Αρετή. Μια Αρετή όμως που δεν νοείται μόνο θεωρητικώς και υπό όρους κανονιστικής επιβολής. Το ακριβώς αντίθετο, και κατά τούτο κατ' ουδένα τρόπο μπορεί να ενταχθεί στο πλαίσιο των αόριστων νομικών εννοιών.

α) Η κατ' Αριστοτέλη Δικαιοσύνη ως Αρετή συνιστά κατά κύριο λόγο δείκτη πορείας της ανθρώπινης συμπεριφοράς στην καθημερινή ζωή: Επομένως, ευκταίο θα ήταν, για λόγους που σχετίζονται με την επίτευξη της ομαλής κοινωνικής συμβίωσης και, επέκεινα, της κοινωνικής συνοχής, ο πολίτης να συμπεριφέρεται εναρέτως. Τις δε διαστάσεις της ενάρετης συμπεριφοράς καθορίζουν οι επιμέρους επιταγές -θα μπορούσαμε να πούμε τα επιμέρους προτάγματα- της Δικαιοσύνης.

β) Στο φιλοσοφικό της απόγειο, πάντοτε κατ' Αριστοτέλη, η πρώτη αυτή όψη της Δικαιοσύνης αποκτά, υπό τον ευρύτερο μανδύα της φρόνησης, τα χαρακτηριστικά της τέλει Αρετής. Δηλαδή τούτο συμβαίνει όταν η Δικαιοσύνη φθάνει σε εκείνη την ολοκληρωμένη φάση, η οποία αποτελεί σύνθεση και μαζί προϋπόθεση των λοιπών επιμέρους αρετών, ηθικών, κοινωνικών και πολιτικών. Με την πρόσθετη επισήμανση ότι οι πολιτικές αρετές, ως στοιχεία της ανθρώπινης συμπεριφοράς, συνδέονται αρρήκτως -σε σημείο ουσιαστικής ταύτισης- με την τήρηση της Νομιμότητας και τον σεβασμό της Ισότητας υπό την αναλογική της έννοια, όπως επεξηγείται στην συνέχεια.

2. Δικαιοσύνη και Αναλογία

Κατά δεύτερο λόγο, ο Αριστοτέλης ερεύνησε και όρισε την Δικαιοσύνη, πέραν των προμνημονευόμενων αμιγώς φιλοσοφικών της στοιχείων, και υπό *latu sensu* θεσμικούς και πολιτικούς όρους. Γεγονός το οποίο συνάδει απολύτως προς την επίσης *latu sensu* κανονιστική φύση της ως αόριστης νομικής έννοιας. Ακριβέστερα δε ως αρχή, η οποία προσδίδει στους επιμέρους κανόνες του Δικαίου τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά της Αναλογίας, η απώτερη καταγωγή της οποίας πρέπει να αναζητηθεί στις πηγές της Αρμονίας.

α) Αυτή η έρευνα οδήγησε τον Αριστοτέλη στην σύλληψη της αναλογικής πλευράς της Δικαιοσύνης, η οποία ταυτίζεται -τουλάχιστον εν πολλοίς- με την «*δίδυμη αδελφή*» της, την αναλογική Ισότητα. Μια Ισότητα η οποία προϋποθέτει, ως γενική ρήτρα διαμόρφωσης, ερμηνείας και εφαρμογής των κανόνων του Δικαίου, ίση μεταχείριση ουσιαδώς όμοιων καταστάσεων και άνιση μεταχείριση ουσιαδώς ανόμοιων καταστάσεων. Τούτο οφείλεται στο ότι η έννοια της Αναλογικής Δικαιοσύνης, με αιχμή του δόρατος την αναλογική Ισότητα, αντιτίθεται, εξ ορισμού, στην άνιση μεταχείριση των ίσων όπως και, *e contrario*, στην ίση μεταχείριση των ανίσων. Δοθέντος ότι αμφότερες οδηγούν, νομοτελειακώς, σε μια μορφή *contradictio in adjecto* ως προς την ουσία της αναλογικής Ισότητας και, συνακόλουθα, της αναλογικής Δικαιοσύνης. Σε αυτό δε το πεδίο επενεργεί, όπως θα τονισθεί εκτενέστερα κατωτέρω, η κατ' Αριστοτέλη επίσης γενική ρήτρα της Επεικείας, με το να διευκολύνει την ορθή ερμηνεία και εφαρμογή των κανόνων του Δικαίου ώστε, μεταξύ άλλων, να διασφαλίζεται η προεκτεθείσα ίση μεταχείριση ουσιαδώς όμοιων και η άνιση μεταχείριση ουσιαδώς ανόμοιων καταστάσεων.

β) Περαιτέρω, και ως συνέπεια των όσων προαναφέρθηκαν, η κατ' Αριστοτέλη αναλογική Δικαιοσύνη δια της εφαρμογής της αναλογικής Ισότητας διακρίνεται, με κριτήριο τις επιμέρους μορφές εφαρμογής της, σε:

β1) Διανεμητική Δικαιοσύνη. Ήτοι Δικαιοσύνη, ο σεβασμός της οποίας εγγυάται στην πράξη τόσο την δίκαιη κατανομή των αγαθών μεταξύ των μελών του οικείου κοινωνικού συνόλου, όσο και την επιχείρηση των διακρίσεων μεταξύ των μελών αυτών -όταν και όπου τούτο καθίσταται αναγκαίο- υπό συνθήκες αναλογικής Ισότητας.

β2) Διορθωτική Δικαιοσύνη. Ήτοι Δικαιοσύνη, η οποία καθιστά εφικτή την αποκατάσταση της εφαρμογής της αναλογικής Ισότητας, όταν και καθ' ό μέτρο αυτή έχει διαταραχθεί στην πράξη. Όπως είναι ευνόητο, σε μια τέτοια κατάσταση η κατ' Αριστοτέλη Διορθωτική Δικαιοσύνη επενεργεί με τα φιλοσοφικά και θεσμικά μέσα ερμηνείας και εφαρμογής των κανόνων του Δικαίου, τα οποία υπακούουν στις αρχές όχι πια της γεωμετρικής αλλά της αριθμητικής, κατά προτεραιότητα, αναλογίας. Αναλογίας, η οποία π.χ. σήμερα στηρίζει την οργάνωση και λειτουργία των θεσμών της αποζημίωσης, είτε στο πλαίσιο του Δημόσιου Δικαίου είτε στο πλαίσιο του Ιδιωτικού Δικαίου. Θεσμών οι οποίοι, εν τέλει, κατά την εφαρμογή τους ούτως ή άλλως οδηγούν προς την εμπέδωση της γεωμετρικής αναλογίας στην πράξη.

β3) Και Ανταποδοτική Δικαιοσύνη. Ήτοι Δικαιοσύνη η οποία, παρά το επιφανόμενο ορολογικώς, ουδεμία σχέση έχει με την αρχή του «αντιπεπονθότος» που απαντάται στην θεωρία κυρίως του Ποινικού Δικαίου. Όλως αντιθέτως, πρόκειται για την Δικαιοσύνη η οποία αποσκοπεί στην αναλογική ανταπόδοση αγαθών και υπηρεσιών, προκειμένου να επικρατήσει η πλήρης εφαρμογή της αναλογικής Ισότητας στο πλαίσιο των έννομων σχέσεων των καθημερινών συναλλαγών, όπως επιβάλλει κάθε φορά η κοινωνική ανάγκη και, εν τέλει, η διασφάλιση της κοινωνικής συνοχής υπό όρους και συνθήκες στοιχειώδους αλληλεγγύης.

B. Μια πρόσφορη απόδειξη της επικαιρότητας της σκέψης του Αριστοτέλους περί Δικαιοσύνης

Δεν χρειάζεται να κοπιάσει κανείς ιδιαιτέρως για να αντιληφθεί πόσο επίκαιρες παραμένουν οι προαναφερόμενες σκέψεις του Αριστοτέλους περί Δικαιοσύνης, υπό την επίσης προαναφερόμενη αναλογική της διάσταση, όπως τις συμπυκνώνει η φιλοσοφική και θεσμική πεμπτουσία της αναλογικής Ισότητας. Και τούτο διότι αρκεί η αναφορά στο *magnum opus* του κορυφαίου, ίσως, εκπροσώπου της περί

Δικαιοσύνης φιλοσοφικής θεώρησης στις ΗΠΑ και, γενικότερα, στην Δύση. Συγκεκριμένα δε στο έργο του John Rawls, "*A Theory of Justice*" (εκδ. The Belknap of Harvard University Press, 1971, ελληνική έκδοση από τις εκδόσεις Πόλις, 2010). Σε πολύ γενικές γραμμές, ο John Rawls «συναντά» -παρά τις επιφυλάξεις ορισμένων μελετητών του ως προς την έκταση της «συνάντησης» αυτής- την σκέψη του Αριστοτέλους στο ως άνω έργο του ιδίως στο πλαίσιο της Διανεμητικής Δικαιοσύνης, σύμφωνα με όσα ήδη διευκρινίσθηκαν. Ειδικότερα ο John Rawls αντιλαμβάνεται την Δικαιοσύνη ως θεμελιώδη αρχή στον χώρο της Έννομης Τάξης, μέσω της οποίας οι επιμέρους κανόνες δικαίου ερμηνεύονται και εφαρμόζονται υπό συνθήκες οιονεί ιδανικής ακριβοδικίας, κάτι το οποίο διασφαλίζει στην πράξη ο σεβασμός και η εμπέδωση των προταγμάτων της αναλογικής Ισότητας.

1. Ο John Rawls για την Δικαιοσύνη

Προς την κατεύθυνση αυτή ο John Rawls αντιλαμβάνεται και αναλύει την Διανεμητική Δικαιοσύνη, πάντοτε με γνώμονα την αρχή της αναλογικής Ισότητας:

α) Πρώτον, ως ισότητα για την άσκηση και την απόλαυση της Ελευθερίας, υφ' όλες της τις θεσμικές και πολιτικές εκφάνσεις. Στο σημείο τούτο ο John Rawls ουσιαστικώς ξεκινά από τα θεμέλια της ίδιας της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας η οποία, στην σύγχρονη και πιο καταξιωμένη κανονιστικώς μορφή της, νοείται ως πλέγμα οργάνωσης και λειτουργίας θεσμών που εγγυώνται την άσκηση και την απόλαυση της Ελευθερίας, όπως αυτή αποκτά ουσιαστικό νόημα και περιεχόμενο δια της ακώλυτης άσκησης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Και δη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων τα οποία εγγυάται εκτός από το Σύνταγμα, ως κορωνίδα της κάθε Έννομης Τάξης, και το Διεθνές Δίκαιο κατά τους επιμέρους κλάδους του καθώς και το Ευρωπαϊκό Δίκαιο, φυσικά εντός Ευρωπαϊκής Ένωσης και εντός των Έννομων Τάξεων των Κρατών-Μελών της.

β) Δεύτερον, ως ισότητα η οποία, υπό το φως των αρχών της Διανεμητικής Δικαιοσύνης, εμπεδώνει στην πράξη και εξασφαλίζει σε κάθε φορέα δικαιώματος ισότητα ευκαιριών για την αποτελεσματική άσκησή του. Μια ισότητα που πρέπει να καταλήγει στην διαμόρφωση ενός status ισότητας στην αφετηρία, από την οποία ξεκινά κάθε φορέας δικαιώματος προκειμένου να το ασκήσει κατά τ' ανωτέρω αποτελεσματικώς, σύμφωνα με τις βασικές επιταγές της Διανεμητικής Δικαιοσύνης. Τούτο είναι απολύτως αναγκαίο διότι δίχως την εξασφάλιση της ισότητας ευκαιριών και, επέκτεινα, δίχως την συνακόλουθη διαμόρφωση συνθηκών ισότητας στην αφετηρία, η άσκηση των επιμέρους δικαιωμάτων από τον φορέα τους αναιρείται στην πράξη, έρμαιο της διαλυτικής τοξικότητας, κοινωνικής και

οικονομικής, των ολοένα και περισσότερο διευρυνόμενων ανισοτήτων στην εποχή μας. Αυτό δε γίνεται αισθητό πέραν των κλασικών ατομικών-αμυντικών δικαιωμάτων, πρωτίστως στον χώρο των κοινωνικών δικαιωμάτων και του Κοινωνικού Κράτους Δικαίου γενικώς. Τούτο καθίσταται τόσο περισσότερο κατανοητό, όσο η σχέση ανισοτήτων και μείωσης του κύρους του Κοινωνικού Κράτους Δικαίου είναι αμφίδρομη. Υπό την έννοια ότι όσο οι ανισότητες διευρύνονται τόσο περισσότερο πλήττονται οι ίδιοι οι αρμοί του Κοινωνικού Κράτους Δικαίου και, από την άλλη πλευρά, όσο το Κοινωνικό Κράτος Δικαίου αποδυναμώνεται στον ίδιο ή μεγαλύτερο βαθμό -δοθέντος ότι η σχετική αρνητική πρόοδος είναι οιονεί γεωμετρική- τόσο το εύρος των ανισοτήτων επεκτείνεται έως τα όρια της κοινωνικής εξαθλίωσης.

2. Η «συνάντηση» του John Rawls με τον Αριστοτέλη

Υπ' αυτά τα δεδομένα, και μέσα στην σύγχρονη δυστοπική συγκυρία της παρακμιακής πορείας της ίδιας της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας κυρίως λόγω της προαναφερόμενης ραγδαίας διεύρυνσης των ανισοτήτων, της συνακόλουθης εκ θεμελίων υπονόμησης του Κοινωνικού Κράτους Δικαίου και της επέκεινα επικίνδυνης κοινωνικής προοπτικής που προοιωνίζεται η ανεξελέγκτως εντεινόμενη Τεχνολογική Ανεργία -σύμπτωμα το οποίο αναδεικνύει ολοκάθαρα τον κίνδυνο του να καταστεί η ανεργία ενδημικό φαινόμενο στις κοινωνίες μας όταν, για να θυμηθούμε τον John Maynard Keynes, ακρογωνιαίος λίθος του υγιούς καπιταλιστικού συστήματος είναι η εγγύηση μιας όσο το δυνατόν πιο ουσιαστικής πλήρους απασχόλησης- ο John Rawls κατά κάποιο τρόπο επιβεβαιώνει ορισμένες βασικές θέσεις του Αριστοτέλους περί Διανεμητικής Δικαιοσύνης, στην βάση της αναλογικής Ισότητας. Τούτο συνάγεται και από τα εξής:

α) Κατά την άσκηση των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και για την ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής, «ἐν ἀρχῇ ἦν» ο, κατά τα προεκτεθέντα, κανόνας ως προς την ιδιοσυστασία της Ισότητας υπό την ακραιφνώς αναλογική της έννοια: ἴση μεταχείριση ουσιωδώς ὁμοίων καταστάσεων και ἄνιση μεταχείριση ουσιωδώς ἀνόμοιων καταστάσεων. Ἐνας κανόνας, η εφαρμογή του οποίου προϋποθέτει -μεταξύ άλλων αλλά κατ' ἐξοχήν- και την θέσπιση επιμέρους κανόνων καθώς και την υιοθέτηση κατάλληλων πρακτικών σταδιακής συρρίκνωσης των ανισοτήτων και αποτελεσματικής σύνθεσης των αντιτιθέμενων απόψεων των μελών του κάθε κοινωνικού συνόλου. Ἐτσι ώστε να αποφεύγεται η ρήξη του κοινωνικού ιστού και να επιτυγχάνεται, κατά το δυνατόν, η τελική επικράτηση της ιδέας της Δικαιοσύνης. Εν προκειμένω δε η συμβολή της ρήτρας της Επιδείκxιας, ακριβώς ὅπως την συνέθεσε ο Αριστοτέλης κατά τα κατωτέρω εκτιθέμενα, ἔχει καθοριστική σημασία για την ερμηνεία και εφαρμογή των

κανόνων δικαίου που στοιχίζονται πίσω από το ιδεώδες της Δικαιοσύνης.

β) Διόλου, λοιπόν, παράδοξο -και, κατά συνέπεια, διόλου τυχαίο- ότι η Επιστημονική Κοινότητα δέχεται σήμερα ευρέως και τα ακόλουθα. Κατά την αποτίμηση του έργου και της συμβολής του John Rawls αναφορικά με την περί Δικαιοσύνης φιλοσοφική, θεσμική και πολιτική της θεώρηση, κυρίως δε κατά την ανάλυση μέσω της οποίας ανέπτυξε την λεγόμενη «*Θεωρία της επικράτησης του Δικαίου*» -ιδίως μέσα από την εναρμόνιση των επιμέρους απόψεων για να καταλήξουν έτσι στην αναγκαία ενότητά τους, προκειμένου να μην δημιουργούνται συνθήκες διακινδύνευσης της κοινωνικής συνοχής- οφείλουμε μάλλον να υιοθετήσουμε και το εξής συμπέρασμα: Πρωτίστως σε ό,τι αφορά αυτή την πτυχή του έργου του περί Δικαιοσύνης, ο θεωρητικός στοχασμός του John Rawls βρίσκεται κοντά στην διαλεκτική, εν γένει, μεθοδολογική επιλογή του Αριστοτέλους. Και ας μην ξεχνάμε ότι αυτή η διαλεκτική οδός της σκέψης του Αριστοτέλους έφθασε έως τις μέρες μας αφού γονιμοποιήθηκε επαρκώς από τον Άγιο Θωμά τον Ακινάτη που, σύμφωνα με αδιάσειστα ιστορικά στοιχεία, γνώρισε το έργο του Σταγειρίτη μέσω της προηγούμενης, ανεκτίμητης, εντρύφησης σε αυτό του Ιωάννου Δαμασκηνού, κορυφαίου εκπροσώπου της Βυζαντινής Γραμματείας και, κατ' επέκταση, του Βυζαντινού Πολιτισμού.

Γ. Η Επιείκεια ως θεμελιακή ρήτρα εφαρμογής των αρχών της Διανεμητικής Δικαιοσύνης κατ' Αριστοτέλη

Από τα όσα ήδη, έστω και υπαινικτικώς, επισημάνθηκαν είναι φανερό ότι η περί Επιεικείας συνολική θεώρηση του Αριστοτέλους είναι αναποσπάστως συνδεδεμένη με την γενικότερη θεώρησή του περί Δικαιοσύνης. Ιδίως δε με την έννοια ότι ένα από τα καθοριστικής σημασίας μέσα, και μάλλον το πιο ουσιώδες θεσμικώς, για την επικράτηση της Δικαιοσύνης, πρωτίστως υπό την διανεμητική -και, κατά λογική ακολουθία, την διορθωτική- της διάσταση είναι η Επιείκεια. Και μάλιστα η Επιείκεια ως αρχή η οποία πρέπει να διέπει τόσο την διάπλαση των κανόνων δικαίου, που ρυθμίζουν την καθημερινή ζωή των μελών του οικείου κοινωνικού συνόλου, όσο και την εν τέλει ερμηνεία και εφαρμογή τους στην πράξη. Συνακόλουθα, ως επίσης καθοριστικής σημασίας «*παρακολούθημα*» και «*βοηθός εκπληρώσεως*» της Δικαιοσύνης και η Επιείκεια συνιστά, συνεκδοχικώς και οιονεί αυτοθρόως, αόριστη νομική έννοια, κατά τα προεκτεθέντα. Αυτή δε η αοριστία είναι εξαιρετικά σημαίνουσα κατ' εξοχήν για τα υπό την ευρεία του όρου έννοια δικαστικά όργανα κατά την άσκηση των αντίστοιχων δικαιοδοτικών τους καθηκόντων.

1. Η προ του Αριστοτέλους θεώρηση της Επειίκειας

Προκαταρκτικώς πρέπει να επεξηγηθεί ότι η έννοια της Επειίκειας, στο πλαίσιο του φιλοσοφικού στοχασμού της Ελληνικής Κλασικής Αρχαιότητας, δεν ερευνήθηκε το πρώτον από τον Αριστοτέλη.

α) Και τούτο διότι στην έννοια της Επειίκειας είχαν επικεντρωθεί, αμέσως ή εμμέσως, ορισμένοι προγενέστεροι του Αριστοτέλους Φιλόσοφοι.

α1) Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι εκείνο του Δημοκρίτου, όπως το διέσωσε -δοθέντος ότι ελάχιστα γνωρίζουμε ευθέως από το τεράστιο έργο του Φιλοσόφου των Αβδήρων- ο Στοβαίος (Diels-Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, 1992, II, 195, 252 [134N]). Συγκεκριμένα, κατά τον Στοβαίο ο Δημόκριτος είχε διατυπώσει τις εξής σκέψεις περί της Επειίκειας: «*Τά κατά τήν πόλιν χρεῶν τῶν λοιπῶν μέγιστα ἡγεῖσθαι, ὅπως ἄξεται εὖ, μήτε φιλονικέοντα παρά τό ἐπεικές μήτε ἰσχύν ἐαυτῷ περιτιθέμενον παρά τό χρηστόν τό τοῦ ξυνοῦ.*». Τούτο σημαίνει ότι κατά τον Δημόκριτο υπεράνω των λοιπών υποχρεώσεων, οι οποίες αφορούν την οργάνωση και λειτουργία της Πόλης-Κράτους, πρέπει να τίθενται, ως πιο σημαντικές, εκείνες που αφενός επιτρέπουν να διοικείται αποτελεσματικώς, και δη κατά τρόπο ώστε να μην επικρατούν οι φιλονικίες και οι έριδες εις βάρος της Επειίκειας. Και, αφετέρου, διασφαλίζουν το να αποτρέπεται η απόκτηση υπερβολικής δύναμης, η οποία σχεδόν εκ φύσεως αντιτίθεται στο κοινό συμφέρον και, κατ' επέκταση, στο κοινό καλό.

α2) Ένα άλλο παράδειγμα είναι εκείνο το οποίο έχει μνημονεύσει ο Γοργίας ο Λεοντίνος (Diels-Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, όπ. παρ., II, 285, 6 [15-16]): «*Πολλά μὲν δὴ τό πρᾶον ἐπεικές τοῦ αὐθάδους δικαίου προκρίνοντες*». Εδώ ο Γοργίας, αφήνοντας να φανεί ξεκάθαρα η επ' αυτού επιρροή της Ελεατικής Σχολής -και ειδικότερα η επιρροή του Ζήνωνος και του Παρμενίδου, ιδίως για το ότι μόνο μέσω της σκέψης μπορούμε να υπερβούμε τις ψευδείς εμφανίσεις των αισθήσεων και να φθάσουμε στην γνώση του όντος- επισημαίνει την σημασία της Επειίκειας ως προς την αποκατάσταση της ουσιαστικής έννοιας του Δικαίου. Για να καταλήξει στο ότι προς τον σκοπό αυτό είναι επιβεβλημένο να προκρίνεται η ευεργετική για το κοινό καλό πραότητα της Επειίκειας από την αυστηρή γραμματική διατύπωση του κανόνα του Δικαίου. Διατύπωση η οποία μπορεί να αγγίζει στην πράξη την ανυπόφορη αδικία. Συμπέρασμα το οποίο συνέπτυξε αργότερα η Ρωμαϊκή Νομική Επιστήμη στο απόφθεγμα «*summum jus, summa injuria*», αναδεικνύοντας ταυτοχρόνως την ανεδαφικότητα, ως προς την πραγμάτωση της έννοιας της Δικαιοσύνης στην πράξη, απόλυτων θέσεων όπως εκείνες που αντιστοιχούν στο «*dura lex sed lex*» ή στο -οπωσδήποτε πολύ

μεταγενέστερο- «*fiat justitia et pereat mundus*».

β) Αυτό λοιπόν το οποίο πρέπει να πιστωθεί εν προκειμένω στην σκέψη του Αριστοτέλους είναι ότι, όπως θα φανεί ευκρινέστερα από τα όσα επεξηγηματικώς έπονται, επεξεργάσθηκε φιλοσοφικώς με πιο ολοκληρωμένο τρόπο την έννοια της Επειείκειας, προσθέτοντας πολλές από τις θεσμικές και πολιτικές της διαστάσεις.

β1) Και δη με τόση μεθοδολογική αρτιότητα, ώστε να την οδηγήσει σε ένα επίπεδο οιονεί τελειότητας, ιδίως για τα φιλοσοφικά δεδομένα της εποχής του. Και αυτό το επίτευγμα του Αριστοτέλους καθίσταται πολύ περισσότερο εντυπωσιακό αν αναλογισθούμε ότι άλλοι Φιλόσοφοι, και μάλιστα κορυφαίοι, της εποχής εκείνης εξέφραζαν μεγάλες επιφυλάξεις ως προς την αποδοχή της άποψης, κατά την οποία η Επειείκεια μπορεί και πρέπει να χρησιμοποιείται ακόμη και διορθωτικώς για την ερμηνεία και εφαρμογή των θεσπισμένων κανόνων του Δικαίου.

β2) Μέσα σε αυτό το πλαίσιο ο Αριστοτέλης, επεξεργαζόμενος την περί Επειείκειας θεωρία του, δεν δίστασε να έλθει σε μια μορφή σύγκρουσης με την σκέψη του δασκάλου του, του Πλάτωνα, ο οποίος στους «*Νόμους*» (757d-757e) είχε επισημάνει: «*Τό γάρ ἐπεικές καί σύγγνωστον τοῦ τελέου καί ἀκριβοῦς παρά δίκην τήν ὀρθήν ἔστι παρατεθραυμένον, ὅταν γένηται*». Τούτο σημαίνει ότι, κατά τον Πλάτωνα, η επίκληση της Επειείκειας και της εξ αυτής απορρέουσας ανοχής, έναντι του κατά γράμμα αυστηροῦ νοήματος των κανόνων δικαίου κατά την εφαρμογή τους στην πράξη, μπορεί να οδηγήσει σε ένα είδος «*θραύσης*» την ορθή απονομή της Δικαιοσύνης.

2. Η έννοια της Επειείκειας κατ' Αριστοτέλη

Σε γενικές γραμμές η σκέψη του Αριστοτέλους περί Επειείκειας, ως ρήτρας που επενεργεί για να επικουρεί την αποκατάσταση της έννοιας της Δικαιοσύνης, κυρίως κατά την διανεμητική της -συνακόλουθα δε και κατά την διορθωτική της- εννοιολογική υπόσταση, καλύπτει ένα ευρύτατο φάσμα. Φάσμα το οποίο εκτείνεται, κατά προσέγγιση, από τους λόγους που καθιστούν την Επειείκεια πρόσφορη και αναγκαία για την ορθή απονομή της Δικαιοσύνης έως τις μεθόδους, μέσω των οποίων η Επειείκεια μπορεί και πρέπει να αξιοποιείται στην πράξη στο πλαίσιο της ερμηνείας και εφαρμογής των κανόνων του Δικαίου, πάντα προς την κατεύθυνση της απονομής της Δικαιοσύνης σύμφωνα με τον εκ φύσεως φιλοσοφικό και θεσμικό προορισμό της. Είναι δε επιβεβλημένο να επισημανθεί, κατ' αρχάς, ότι μεταξύ των μεθόδων αυτών αξιοπρόσεκτη θέση στην σκέψη του Αριστοτέλους κατέχει και η Διαιτησία. Ήτοι η δικαιοδοτική διαδικασία, η οποία εξελίσσεται

εκτός του στενού πλαισίου της απονομής της Δικαιοσύνης από τα επισήμως εξουσιοδοτημένα προς τούτο πολιτειακά δικαιοδοτικά όργανα.

α) Προκαταβολικώς πρέπει να αποσαφηνισθεί σε ποια γενικότερη φιλοσοφική κατηγορία εντάσσει ο Αριστοτέλης την Επιείκεια, αφού τούτο ασκεί καταλυτική επιρροή στον κατ' αυτόν περαιτέρω εννοιολογικό της προσδιορισμό. Το ζήτημα για τον Αριστοτέλη ήταν ότι π.χ. κατά τον Πλάτωνα, όπως προεκτέθηκε, η Επιείκεια δεν μπορούσε να καταταγεί, άνευ άλλου τινός, μεταξύ των επιμέρους εννοιών που καλύπτονται από την ευρύτερη έννοια της Αρετής. Δοθέντος ότι, εκ φύσεως, ενέχει και σπέρματα αδυναμίας και υπαναχώρησης απέναντι στην ολοκληρωμένη διάσταση της Δικαιοσύνης κατά την εφαρμογή της στην πράξη:

α1) Απέναντι στους ως άνω θεωρητικούς κλυδωνισμούς του Πλάτωνος, ο Αριστοτέλης είναι, ιδίως μέσα από τα στοιχεία των *«Ηθικών Νικομαχείων»*, φιλοσοφικώς ξεκάθαρος: Όταν π.χ. δέχεται ότι *«ή δέ ἀρετή (...) τοῦ μέσου ἂν εἴη στοχαστική»* (Ηθικά Νικομάχεια, 1106β, 15-17), γυρίζοντας έτσι πίσω στις ρίζες του λογισμού των Προσωκρατικών, αυτονοήτως ορίζει την Αρετή με βάση την αρχή της ισορροπίας μεταξύ δύο ακραίων καταστάσεων και την επέκεινα επιταγή της εναρμόνισης των αντιθέτων, όπου τούτο είναι αναγκαίο. Με άλλες λέξεις ορίζει την Αρετή και ως μεσότητα για την αντιμετώπιση ακραίων καταστάσεων, επώδυνων ως προς την κοινωνική συμβίωση και συνοχή. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο η σκέψη του Αριστοτέλους κατατάσσει, δίχως περιθώρια παρερμηνείας, την Επιείκεια μεταξύ των επιμέρους μορφών της γενικότερης Αρετής. Ήτοι εκείνης, η οποία αφορά την ανθρώπινη συμπεριφορά όταν αυτή πρέπει να υπακούει σε θεσπισμένους, με κάθε θεμιτό μέσο, κανόνες δικαίου.

α2) Και τούτο διότι η Επιείκεια, με αφετηρία τα συστατικά της στοιχεία που προσδιορίζονται ευκρινέστερα κατωτέρω, οιονεί εξ ορισμού υπηρετεί την μεσότητα, ιδίως όταν λειτουργεί εν τέλει υπέρ της εφαρμογής της έννοιας της Δικαιοσύνης εν συνόλω, μέσω των διαύλων των ειδικότερων, σε σχέση με την συνολική έκφραση της Δικαιοσύνης, εκφάνσεων κυρίως της Διανεμητικής και, παρακολουθηματικώς, της Διορθωτικής Δικαιοσύνης. Ειδικότερα δε η Επιείκεια κατ' Αριστοτέλη, ως *«θεραπευνίδα»* της Διανεμητικής και της Διορθωτικής Δικαιοσύνης, δια της μεσότητας διευκολύνει την επιλογή λύσεων, κατά την ερμηνεία και εφαρμογή των κανόνων του Δικαίου, οι οποίες οδηγούν στην αποφυγή της de facto δημιουργίας ακραίων καταστάσεων, εντελώς αντίθετων προς την in globo ουσία της Δικαιοσύνης.

β) Οι προαναφερόμενες διαπιστώσεις, ως προς την φιλοσοφική θεώρηση της Επιείκειας ως Αρετής, επιβεβαιώνονται και συγκεκριμενοποιούνται και από τις

ακόλουθες θέσεις του Αριστοτέλους, αυτή την φορά σε σχέση με την θεσμική, κυρίως, λειτουργία της Επειείκειας εντός του πεδίου της ερμηνείας και εφαρμογής των κανόνων δικαίου:

β1) Κατά τον Αριστοτέλη -όπως και κατά την φιλοσοφικο-νομική σκέψη γενικώς στην Αρχαία Ελλάδα- ο νόμος οφείλει να έχει, εκ φύσεως, γενικό και αόριστο περιεχόμενο. Ο νόμος, λοιπόν, δεν μπορεί να είναι ατομικός, ήτοι να ρυθμίζει μία ή και περισσότερες συγκεκριμένες έννομες σχέσεις. Και τούτο διότι ο ατομικός νόμος, κατά την εγγενή ιδιοσυστασία του, καταλήγει, νομοτελειακώς, στην παραβίαση της αρχής της αναλογικής Ισότητας, οδηγώντας ενδεχομένως είτε σε άνιση μεταχείριση ουσιαστικά όμοιων καταστάσεων, είτε σε ίση μεταχείριση ουσιαστικά ανόμοιων καταστάσεων. Κατ' επέκταση, ο ατομικός νόμος μπορεί να καταλήγει σε παραβίαση της ίδιας της ουσίας της Δικαιοσύνης, ιδίως κατά την διανεμητική της διάσταση. Από την άλλη όμως πλευρά, ο κατ' ανάγκη γενικός και αόριστος ως ένα σημείο νόμος -άρα και ο νομοθέτης ο οποίος τον θεσπίζει- δεν μπορεί να προσδιορίσει με απόλυτη ακρίβεια το σύνολο του ρυθμιστικού πεδίου που καλείται να καλύψει κανονιστικώς, αφού δεν είναι ανθρωπίνως δυνατό να προβλέψει, εκ προοιμίου, κάθε συγκεκριμένη περίπτωση η οποία θα εμφανισθεί μελλοντικώς στο ως άνω πεδίο. Ο ρόλος της συγκεκριμενοποίησης του γενικού και αόριστου νόμου και της αντιμετώπισης των ρυθμιστικών κενών του ανήκει, κατ' Αριστοτέλη, στην δικαιοδοτούσα Δικαιοσύνη, ήτοι στον δικαστή: «*«Ὅταν [οἱ νομοθέτες] μὴ δύνωνται διορίσαι, ἀλλ' ἀναγκαῖον μὲν ἢ καθόλου εἰπεῖν, μὴ ἢ δέ, ἀλλ' ὥς ἐπὶ τό πολὺ»* (Ρητορική, 1374^α, 30-32).

β2) Για να διαδραματίσει δε επιτυχώς τον ως άνω ρόλο του ο δικαστής οφείλει να προσφύγει και στην Επειείκεια, ως ρήτρα ερμηνείας και εφαρμογής του κανόνα δικαίου. Ρήτρα που αποκλείει τις ακραίες επιλογές για την κάλυψη των κάθε μορφής ρυθμιστικών κενών του, οι οποίες δεν συμβιβάζονται, εξ' ορισμού, με την έννοια της Δικαιοσύνης. Και ο Αριστοτέλης καταφεύγει στο εξής παράδειγμα: Ο κατ' ανάγκη γενικός και αόριστος νόμος δεν μπορεί, π.χ., να προσδιορίζει, εκ προοιμίου και επαρκώς, πότε κάποιος αδικεί πραγματικά τον άλλο αν τον χτυπήσει, με τον ένα ή με τον άλλο τρόπο, με το χέρι του. Υπάρχουν περιπτώσεις όπου η αοριστία και η γενικότητα του νόμου μπορεί να οδηγεί, κατά την στενή του αυστηρή ερμηνεία, σε καταδίκη κάποιου, αν και η συμπεριφορά του δεν είναι ουσιαστικώς άδικη. Εδώ παρεμβαίνει η Επειείκεια, για να επικουρήσει την ερμηνεία ή και να καλύψει το ρυθμιστικό κενό του νόμου, προκειμένου να διευκολύνει την ορθή απονομή της Δικαιοσύνης: «*Κατὰ μὲν τὸν γεγραμμένον νόμον ἔνοχος ἔσται καὶ ἀδικεῖ, κατὰ δέ τὸ ἀληθές οὐκ ἀδικεῖ, καὶ τὸ ἐπεικὲς τοῦτο ἐστίν»* (Ρητορική, 1374^α, 32-37).

β3) Εν συνεχεία ο Αριστοτέλης, σύμφωνα με τα προανα-φερόμενα και με βάση την θέση του ότι η Επιείκεια εντάσσεται στο ευρύτερο πεδίο της Αρετής, προβαίνει σε πιο εξειδικευμένους συλλογισμούς αναφορικά με την έννοια και την λειτουργία της Επιείκειας, εντός του πλαισίου της απονομής της Δικαιοσύνης. Ιδίως δε σε συλλογισμούς οι οποίοι οριοθετούν, με εντυπωσιακή σαφήνεια και οξυδέρκεια για την εποχή του, την σχέση μεταξύ του γραπτού νόμου και της Επιείκειας, ως ρήτρας ερμηνείας και εφαρμογής των ρυθμίσεών του. Αρκούν οι εξής, έστω και μεμονωμένες, σκέψεις του Αριστοτέλους για να «βεβαιώσουν του λόγου το αφαλές»: Ο Αριστοτέλης ξεκινάει από την φιλοσοφικονομική θεώρηση ότι το δίκαιο και το επιεικές -άρα τόσο το γραπτό Δίκαιο, όπως ο νόμος, όσο και η Επιείκεια- πρέπει να συμπλέουν αρμονικώς κατά την ερμηνεία και εφαρμογή των κανόνων δικαίου, με στόχο την ορθή απονομή της Δικαιοσύνης. Επέκεινα, το δίκαιο και το επιεικές είναι εξίσου σπουδαία, ήτοι κρίσιμα, κατά την ερμηνεία και εφαρμογή των κανόνων δικαίου. Όμως σε τελική ανάλυση -πάντα κατ' Αριστοτέλη- αποφασιστικής σημασίας, ως ιδιαιτέρως κρίσιμο για την ορθή απονομή της Δικαιοσύνης, είναι, και μάλιστα σε πολλές περιπτώσεις, το επιεικές.

β4) Με άλλες λέξεις, εδώ ο Σταγειρίτης δείχνει ένα είδος προτίμησης υπέρ της ρήτρας της Επιείκειας κατά την ερμηνεία και εφαρμογή των κανόνων δικαίου σε σχέση με την απόλυτη και αυστηρή γραμματική διατύπωση του νόμου, ο οποίος τους θεσπίζει. Και την προτίμησή του αυτή την αιτιολογεί με το να δέχεται, *expressis verbis*, «ὅτι τὸ ἐπιεικὲς δίκαιον μὲν ἐστίν, οὐ κατὰ νόμον δέ, ἀλλ' ἔ πανόρθωμα νομίμου δικαίου» (Ηθικά Νικομάχεια, 1137β, 13-15). Ήτοι με το να δέχεται ότι το επιεικές ανταποκρίνεται στην έννοια του Δικαίου και της Δικαιοσύνης όχι σύμφωνα με το γράμμα του θεσπισμένου νόμου, αλλά ως μέσο που παρεμβαίνει ακόμη και διορθωτικώς έναντι του νόμου τούτου, όταν και καθ' ό μέτρο τούτο επιβάλλεται για την αποκατάσταση των ρυθμίσεών του, έτσι ώστε κατά την ερμηνεία και εφαρμογή τους να ανταποκρίνονται πληρέστερα στην έννοια της Δικαιοσύνης και στην αποστολή της αποτελεσματικής απονομής της, κατά τον προορισμό της. Επομένως, κατ' Αριστοτέλη η ρήτρα της Επιείκειας εντάσσεται μεν στο γενικό πλαίσιο του Δικαίου. Πλην όμως δεν ταυτίζεται απολύτως με τον θεσπισμένο γραπτό νόμο, αλλά μπορεί και πρέπει να γίνεται χρήση της όταν ο ως άνω νόμος, λόγω των κενών ή και των ρυθμιστικών αστοχιών που γεννά, μοιραίως είναι ανάγκη να διορθωθεί ως προς την απόλυτη γενικότητά του μέσω της κατάλληλης ερμηνείας (βλ.όπ.παρ., 1137α, 33-34). Έτσι ώστε να ανταποκρίνεται πλέον, όσο το δυνατόν περισσότερο, στο σύνολο των προταγμάτων του Δικαίου και της Δικαιοσύνης.

β5) Με βάση τις προμνημονευόμενες διαπιστώσεις του, ο Αριστοτέλης καταλήγει

σε ένα είδος -έχοντας πάντως πλήρη επίγνωση, όπως φαίνεται από το σύνολο του έργου του, ότι *omnis definitio periculosa est*- φιλοσοφικονομικού ορισμού της Επειείκειας ο οποίος παραμένει, και σήμερα, κλασικός: «Ἔστιν δὲ ἐπεικὲς τὸ παρὰ τὸν γεγραμμένον νόμον δίκαιον» (Ρητορική, 1374α, 28-29). Ἐχει υποστηριχθεί από ορισμένους συγγραφείς η άποψη ότι στον ορισμό του αυτό ο Αριστοτέλης αντιπαραθέτει, εν τέλει, την Επειείκεια προς το θεσπισμένο γραπτό Δίκαιο. Η άποψη όμως αυτή είναι εσφαλμένη και δείχνει ουσιώδη έλλειψη κατανόησης της εν προκειμένω αυθεντικής θεώρησης του Αριστοτέλους. Στην πραγματικότητα ο Αριστοτέλης, συνεπής με όλες τις εν προκειμένω προεκτεθείσες αναλύσεις του, τις συνοψίζει, με άψογη λογική ακρίβεια, διευκρινίζοντας ότι το επεικὲς δεν βρίσκεται στον αντίποδα των κανόνων του γραπτού νόμου. Αλλά ενδεχομένως βαίνει, ακολουθώντας παράλληλη πορεία σε ό,τι αφορά την υπεράσπιση του Δικαίου και της Δικαιοσύνης, και πέραν αυτού, στο μέτρο που τούτο είναι επιβεβλημένο για την πραγμάτωση του αυθεντικού νοήματος του Δικαίου και της Δικαιοσύνης.

β6) Χρησιμοποιώντας τα εργαλεία της σύγχρονης νομικής ορολογίας μπορούμε και είναι χρήσιμο να δεχθούμε, ότι στο πλαίσιο του ως άνω ορισμού του ο Αριστοτέλης θεωρεί πως η Επειείκεια, κατά την ίδια την φιλοσοφική και θεσμική ιδιοσυστασία της, λειτουργεί ως ρήτρα που παράγει τα έννομα αποτελέσματά της κατά την ερμηνεία και εφαρμογή των κανόνων του Δικαίου όχι *contra legem*, αλλά *praeter legem*. Με άλλες λέξεις η προσφυγή στην ρήτρα της Επειείκειας δεν θέτει, κατ' ουδένα τρόπο, εκποδών τον γραπτό κανόνα δικαίου αλλά επιτελεί, υπέρ του Δικαίου και της Δικαιοσύνης, την ερμηνευτική λειτουργία της συμπλήρωσης ή και διόρθωσής του κατά την εφαρμογή του. Και τούτο είτε για να καλύψει τα κενά του είτε για να διορθώσει τις ρυθμιστικές αστοχίες του, όταν και όπου η αδήριτη γενικότητά του, κατά τ' ανωτέρω, αφήνει τέτοια κενά ή καταλήγει σε τέτοιες αστοχίες. Υπό την έννοια αυτή, άλλωστε, επισημάνθηκε προηγουμένως ότι, κατ' Αριστοτέλη, η Επειείκεια λειτουργεί, στο πεδίο της ερμηνείας και της εφαρμογής των κανόνων δικαίου, ως «*θεραπευτική*» της Δικαιοσύνης, επενεργώντας θεσμικώς στο ειδικότερο πλαίσιο της Διανεμητικής Δικαιοσύνης και, όπου τούτο δεν αρκεί για την ολοκληρωμένη πραγμάτωση της Δικαιοσύνης, και της Διορθωτικής Δικαιοσύνης.

γ) Σε ό,τι, τέλος, αφορά τις μεθόδους αξιοποίησης στην πράξη της ρήτρας της Επειείκειας, ιδιαίτερη αίσθηση προκαλεί, ως προς την πρωτοτυπία της διατύπωσής της για τα δεδομένα της εποχής εκείνης, η ανάλυση του Αριστοτέλους για τον θεσμό της Διαιτησίας, ως διαδικασίας απονομής της Δικαιοσύνης η οποία λειτουργεί, κατά κάποιον τρόπο, παραλλήλως προς την δικαιοδοσία του δικαστή, ως πολιτειακού οργάνου εξουσιοδοτημένου επισήμως να επιλύει τις μεταξύ των

μελών του κοινωνικού συνόλου διαφορές. Συγκεκριμένα, εισάγοντας την ρήτρα της Επιείκειας στο θεσμικό πλαίσιο της άσκησης της, αυστηρώς πολιτειακής προέλευσης, δικαιοδοτικής λειτουργίας, ο Αριστοτέλης παρατήρησε, μεταξύ άλλων: «Καί τό εἰς δίαιταν μᾶλλον ἢ εἰς δίκην βούλεσθαι ἰέναι · ὁ γάρ διαιτητής τό ἐπεικές ὁρᾷ, ὁ δέ δικαστής τόν νόμον · καί τούτου ἔνεκα διαιτητής εὐρέθῃ, ὅπως τό ἐπεικές ἰσχύῃ» (Ρητορική, Α, 13, 1374 β, 18-22).

γ1) Με την ως άνω παρατήρησή του ο Αριστοτέλης δέχεται, σε γενικές γραμμές, ότι πέραν της επισήμως θεσμοθετημένης κρατικής δικαιοδοτικής εξουσίας υφίσταται -οπωσδήποτε όμως υπό την θεσμική και πολιτική αναγνώριση της Πολιτείας- και ο θεσμός της Διαιτησίας, ως διαδικασίας επίλυσης των διαφορών μεταξύ των μελών του κοινωνικού συνόλου ύστερα από ελεύθερη επιλογή των αντίδικων μερών. Και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η επιλογή της Διαιτησίας συνιστά μια μορφή αξιοποίησης της ρήτρας της Επιείκειας στην πράξη για την απονομή της Δικαιοσύνης. Δηλαδή, κατ' Αριστοτέλη η Διαιτησία είναι, κατ' αποτέλεσμα, θεσμός αρρήκτως συνδεδεμένος με την Δικαιοσύνη. Και τούτο διότι στο μεν πλαίσιο της πολιτειακώς οργανωμένης δικαιοδοτικής λειτουργίας ο δικαστής στηρίζεται πολύ περισσότερο -αν όχι αποκλειστικώς- στον νόμο, ήτοι στους πολιτειακώς θεσπισμένους κανόνες δικαίου. Ενώ στο πλαίσιο της Διαιτησίας ο δικαστής, ως δικαιοδοτικό όργανο κατ' επιλογή των αντίδικων μερών, στηρίζεται κατ' εξοχήν στις μεθόδους απόφασης οι οποίες απορρέουν από την προσφυγή στην ρήτρα της Επιείκειας. Και ο Αριστοτέλης φθάνει στο συμπέρασμα του όλου συλλογισμού του διατυπώνοντας την θέση ότι ο κύριος λόγος, για τον οποίο επινοήθηκε ο θεσμός της Διαιτησίας, συνίσταται στο να επιλύονται οι μεταξύ των αντίδικων μερών διαφορές με βασικό γνώμονα την χρήση της ρήτρας της Επιείκειας και με μοναδικό στόχο την κατά το δυνατόν πληρέστερη υπηρετήση των αρχών της Δικαιοσύνης.

γ2) Οι θέσεις του Αριστοτέλους περί Διαιτησίας, ως διαδικασίας απονομής της Δικαιοσύνης μέσω της κατά προτεραιότητα προσφυγής στην ρήτρα της Επιείκειας η οποία λειτουργεί, κατ' επιλογή των αντίδικων μερών, παραλλήλως προς τους πολιτειακώς θεσμοθετημένους δικαστικούς σχηματισμούς, αποτελεί, αναμφισβήτητα, μια ισχυρή απόδειξη των εξαιρετικά φιλελεύθερων -με τα μέτρα της εποχής- αντιλήψεών του σχετικά με την εν γένει πολιτειακή οργάνωση, όπως άλλωστε προκύπτει και από την όλη πολιτική κοσμοθεωρία του στο πλαίσιο των αναλύσεων της «Αθηναίων Πολιτείας». Εξ ου και υποστηρίχθηκαν μέχρι και απόψεις σύμφωνα με τις οποίες, κατ' Αριστοτέλη, αφενός η δυνατότητα της επιλογής της Διαιτησίας ισχύει σε όλο το φάσμα της επίλυσης διαφορών, ανεξάρτητα από την ειδικότερη φύση τους. Και, αφετέρου, στις περιπτώσεις επιλογής της Διαιτησίας ο διαιτητής δικάζει ως «*legibus solutus*», δηλαδή πέρα

και έξω από τους *in concreto* θεσμοθετημένους κανόνες δικαίου, ήτοι αποκλειστικώς κατά την σύμφωνη με την Επιείκεια κρίση του. Τούτο συνεπάγεται, επιπλέον, ότι ο διαιτητής μπορεί να φθάσει ως το σημείο παραγωγής, πρωτογενώς, κανόνων δικαίου, ακόμη και αντίθετων με τους κατά τα ως άνω πολιτειακώς θεσμοθετημένους κανόνες δικαίου.

γ3) Απλή ανάγνωση της «*Αθηναίων Πολιτείας*» αρκεί για να καταδείξει ότι αυτές οι, ακραίες, περί Διαιτησίας και της εντός αυτής επενέργειας της ρήτρας της Επιείκειας θέσεις είναι ξένες προς την θεσμική και πολιτική φιλελεύθερη νοοτροπία του Αριστοτέλους, ιδίως σε ό,τι αφορά την οργάνωση και λειτουργία της απονομής της Δικαιοσύνης. Πριν απ' όλα είναι προφανές ότι κατ' Αριστοτέλη δεν είναι νοητή η υπαγωγή στην Διαιτησία, κατ' επιλογή των αντίδικων μερών, σημαντικών για την επιβίωση του κοινωνικού συνόλου διαφορών, διεπόμενων από το αυστηρό δίκαιο που έχει θεσπίσει η Πολιτεία. Όπως είναι, κατ' εξοχήν, οι διαφορές για βαριά εγκλήματα στο πεδίο του Ποινικού Δικαίου, πρωτίστως δε για εγκλήματα τα οποία στρέφονται κατά της Πολιτείας (πολιτικά εγκλήματα, κυρίως δε εγκλήματα καθοσιώσεως, κλπ).

γ4) Επομένως, κατά την αντίληψη του Αριστοτέλους περί Διαιτησίας σε αυτή μπορούσαν να υπαχθούν κυρίως εκείνες οι διαφορές, οι οποίες αναφύονταν μεταξύ των μελών του κοινωνικού συνόλου στο πεδίο του -υπό σημερινούς βεβαίως όρους, και με όλη την διακινδύνευση της εντεύθεν ενδεχόμενης μη επακριβώς οριοθετημένης περιγραφής- *lato sensu* Ιδιωτικού Δικαίου. Ιδίως δε οι διαφορές που ανέκυπταν κατά τις καθημερινές κοινές ή και κατά τις ειδικότερες εμπορικές συναλλαγές, με αντιπροσωπευτικότερα δείγματα γραφής τις εμπράγματα και ενοχικές συναλλαγές, φυσικά κατά την μετέπειτα επικρατήσασα ορολογία υπό το φως των δεδομένων του Ρωμαϊκού Δικαίου και της, πάνω στην βάση του, καλλιεργηθείσας Νομικής Επιστήμης. Επιπλέον -ίσως δε και σπουδαιότερο για τον πυρήνα του θεσμού της Διαιτησίας- είναι εξαιρετικά δύσκολο να γίνει δεκτό πως ο Αριστοτέλης, σύμφωνα με τις ως άνω αναλύσεις του, αποδεχόταν ένα είδος ανεξέλεγκτης ελευθεριότητας του διαιτητή κατά την άσκηση της ιδιόμορφης αυτής δικαιοδοσίας του. Κατ' ακρίβεια δε ελευθεριότητας, η οποία θα ισοδυναμούσε με κρίση ευθέως *contra legem*. Άρα κρίση που θα αγνοούσε εντελώς τις γενικές αρχές, οι οποίες απέρρεαν από τους πολιτειακώς θεσμοθετημένους κανόνες δικαίου για την εκδίκαση αντίστοιχων διαφορών, αυτή την φορά όμως από τον έχοντα επίσημη δικαιοδοτική αρμοδιότητα δικαστή.

γ5) Συνεπώς η διαφαινόμενη -σε όποιο βάθος και σε όποια έκταση- στην ανάλυση του Αριστοτέλους προτίμηση για την Διαιτησία μάλλον πρέπει να συνδυασθεί, κατά την εξήγησή της, με την όλη προμνημονευόμενη αντίληψη του Αριστοτέλους

ως προς την ουσία και την δικαιοδοτική εμβέλεια της ρήτηρας της Επιείκειας. Τούτο δε σημαίνει ότι, κατ' Αριστοτέλη, η Διαιτησία και ο διαιτητής δεν μπορεί να επιλέγονται από τα αντίδικα μέρη για να επιλυθεί η διαφορά τους ακόμη και *contra legem*. Απλώς ο διαιτητής, στο πλαίσιο της Διαιτησίας, είχε πολύ ευρύτερη διακριτική ευχέρεια από τον πολιτειακώς εξουσιοδοτημένο επίσημο δικαστή να κρίνει, *praeter legem* όμως, είτε όταν υφίσταται νομοθετικό κενό, το οποίο έπρεπε να καλυφθεί με κανόνες, τους οποίους εμπνεόταν και εφάρμοζε στην πράξη ο ίδιος, με αποκλειστικό γνώμονα την ρήτρα της Επιείκειας. Είτε όταν οι *in concreto* εφαρμοστέοι θεσπισμένοι κανόνες δικαίου έπρεπε να συμπληρωθούν ή και να διορθωθούν καταλλήλως, πάντοτε με αποκλειστικό γνώμονα την ρήτρα της Επιείκειας, ώστε να ανταποκρίνονται πληρέστερα στην έννοια της Δικαιοσύνης. Ορθότερα δε στην έννοια της Διανεμητικής Δικαιοσύνης και της θεμελιώδους θεσμικής και κανονιστικής παραμέτρου της, της αναλογικής Ισότητας.

γ6) Συμπερασματικώς, λοιπόν, μάλλον πρέπει να γίνει δεκτό ότι, κατ' Αριστοτέλη, ο διαιτητής, στο πλαίσιο του θεσμού της Διαιτησίας, δικαιοδοτούσε κατ' επιλογή των αντίδικων μερών ως ένα είδος συλλειτουργού των θεσμικώς οργανωμένων δικαιοδοτικών οργάνων. Και η βασική μεταξύ τους διαφορά έγκειται στο ότι τα τελευταία μπορούσαν να δικαιοδοτούν κατ' αρχήν *secundum legem*. Ενώ ο διαιτητής είχε την δυνατότητα να διαμορφώσει τον νομικό του συλλογισμό αξιοποιώντας όλους τους διαύλους και της *praeter legem* ερμηνείας των εφαρμοζόμενων από αυτόν κανόνων, χωρίς όμως να αγνοεί εντελώς ή και, πολύ περισσότερο, να παραβιάζει ευθέως το τεθειμένο Δίκαιο.

II. Πώς και σε ποιο βαθμό οι θέσεις του Αριστοτέλους περί Δικαίου και Δικαιοσύνης φωτίζουν τα όρια παρέμβασης της Τεχνητής Νομοσύνης στην άσκηση της Νομοθετικής Εξουσίας και της Δικαστικής Εξουσίας

Για να καταστεί δυνατή η κατανόηση του με ποιο τρόπο η θεσμική και κανονιστική υπόσταση του Δικαίου και της Δικαιοσύνης –όπως η υπόσταση αυτή αναλύθηκε προηγουμένως με βάση τις εν προκειμένω θέσεις του Αριστοτέλους- οριοθετούν τις όποιες παρεμβάσεις της Τεχνητής Νομοσύνης στην άσκηση της Νομοθετικής Εξουσίας και της Δικαστικής Εξουσίας είναι ανάγκη να προηγηθεί, οπωσδήποτε εν συντομία, η παράθεση των εν προκειμένω δυνατοτήτων της. Κάτι που προϋποθέτει, αναποδράστως, και την περιγραφή της αντίστιξης μεταξύ Τεχνητής Νομοσύνης και Τεχνητής Συνείδησης, προεχόντως λόγω του ότι, όπως θα διευκρινισθεί αναλυτικώς στην συνέχεια, είναι η απουσία Τεχνητής Συνείδησης η οποία παρέχει την πληρέστερη εξήγηση του γιατί από μόνη της η Τεχνητή Νομοσύνη δεν μπορεί να χειρισθεί νομοπαραγωγικώς και δικαιοδοτικώς με πληρότητα και κατά τον κανονιστικό προορισμό τους αόριστες νομικές έννοιες,

όπως είναι εκείνες οι οποίες εντάσσονται στο πλαίσιο των εννοιών του Δικαίου, της Δικαιοσύνης και της Επιείκειας.

A. Το διάνυσμα μεταξύ Νοημοσύνης και Συνείδησης

Κατά την απολύτως κρατούσα στις Επιστημονικές Κοινότητες θέση και σήμερα - παρά την εμφάνιση και την απροσδιόριστων ακόμη διαστάσεων προοπτική εξέλιξης του Κβαντικού Υπολογιστή καθώς και των εν δυνάμει σχεδόν απεριόριστων δυνατοτήτων του- γίνεται καθολικώς δεκτό ότι ο Άνθρωπος είναι το πιο «έξυπνο» ον μεταξύ των κάθε είδους όντων στον Πλανήτη, δοθέντος ότι είναι συνδυασμός homo sapiens και homo sentiens, άρα διαθέτει εκτός από Νοημοσύνη και Συνείδηση. Ενώ ακόμη και τα πιο εξελιγμένα Μεγάλα Νευρωνικά Δίκτυα (ΜΝΔ) διαθέτουν μόνο Τεχνητή Νοημοσύνη, οπωσδήποτε υψηλότατου βαθμού, που σε ορισμένες περιπτώσεις φαίνεται να δείχνει ότι είναι έτοιμα για την μεγάλη υπέρβαση προς την Τεχνητή Συνείδηση. Όμως δεν διακρίνεται στον ορίζοντα, και του απώτερου μέλλοντος, η προοπτική δημιουργίας και Τεχνητής Συνείδησης υπό την ολοκληρωμένη επιστημονικώς σύλληψή της, που και αυτή παραμένει, στον μέγιστο βαθμό, ανεξερεύνητη.

1. Στα άδυτα της Συνείδησης

Συνιστά κοινό τόπο ότι ο Άνθρωπος διατηρεί αναμφισβήτητα την υπεροχή του έναντι κάθε άλλου, οιασδήποτε μορφής, όντος στον Πλανήτη επειδή, όπως επισημάνθηκε αμέσως προηγουμένως, είναι συνδυασμός homo sapiens και homo sentiens. Κατ' ουσία, ο Άνθρωπος διαθέτει αφενός Νοημοσύνη, που του ανοίγει ένα απέραντο πεδίο Γνώσης. Και, αφετέρου, Συνείδηση, που μέσω της δια της Γνώσης - και όχι μόνο- σώρευσης εμπειρίας τον οδηγεί στην ενσυναίσθηση, στην αυτογνωσία και εν τέλει στην αυτεπίγνωση. Τούτο είναι επιστημονικό συμπέρασμα εξαγόμενο δια της συνδρομής πολλών Επιστημών, βεβαίως με την πρόσθετη διευκρίνιση ότι δεν γνωρίζουμε έως τώρα πλήρως πώς λειτουργεί ο εγκέφαλος του Ανθρώπου, ιδίως κατά την διαμόρφωση και την εκκίνηση της διαδικασίας ενεργοποίησης της Συνείδησης.

α) Πραγματικά, είναι γενικώς αποδεκτό ότι υπάρχει συνέχεια μεταξύ ασυνειδήτου και συνειδητού στο πεδίο μιας γενικότερης σύλληψης της συνολικής υπόστασης της Συνείδησης. Υπό την έννοια ότι στην πράξη ο Άνθρωπος ενεργεί ξεκινώντας από την αφετηρία του ασυνειδήτου και φθάνει στο στάδιο του συνειδητού, οπότε και ολοκληρώνεται η διαδικασία διέγερσης της Συνείδησης. Επέκεινα δε η από την πλευρά του εκκίνηση της αντίστοιχης διαδικασίας επιλογής της πράξης ή της παράλειψης ή κάθε άλλης μορφής συμπεριφοράς εκ μέρους του.

α1) Η αλήθεια είναι ότι δεν γνωρίζουμε επαρκώς -και είναι άγνωστο το αν και πότε θα φθάσουμε στο επίπεδο μιας τέτοιας γνώσης, με τις επιστημονικές αντιλήψεις να είναι ως προς τούτο αντικρουόμενες- την δομή και τις πηγές του ασυνειδήτου, κατά συνέπεια δε την λειτουργία του μηχανισμού μετάβασης, και προεχόντως της ποιοτικής, από το ασυνείδητο στο συνειδητό. Διευκρινίζεται λοιπόν ότι η επαρκής γνώση της δομής και της λειτουργίας της Νοημοσύνης, ως δυναμικού συνόλου γνωστικών δυνατοτήτων που επιτρέπουν στον Άνθρωπο μεταξύ άλλων να μαθαίνει, να κατανοεί και επέκεινα να δημιουργεί θέσεις, απόψεις και αντιλήψεις, έχει επιτρέψει την ανάδυση -και μάλιστα με ολοένα και μεγαλύτερη ένταση- της Τεχνητής Νοημοσύνης. Όπως αντιθέτως, η άκρως ελλιπής, κατά τ' ανωτέρω, διείσδυση στα *arcana* του ασυνειδήτου και του συνειδητού και της μεταξύ τους επικοινωνίας καθιστά αδύνατη έστω και την *grosso modo* προσέγγιση της προοπτικής δημιουργίας Τεχνητής Συνείδησης. Για τις ανάγκες της μελέτης αυτής το μόνο στο οποίο μπορούμε να στηριχθούμε είναι μια περιγραφή της Συνείδησης. Επιλέγω δε ως πιο πρόσφατη και πρόσφορη εκείνη του Christof Koch (*"The Feeling of Life Itself: Why Consciousness Is Widespread but Can't Be Computed"*, The MIT Press, 2020): Ως Συνείδηση εκλαμβάνεται η ιδιότητα και ικανότητα του νευρικού συστήματος να δημιουργεί ένα σύνολο συναισθημάτων και πεποιθήσεων που οδηγούν στην αυτογνωσία, και για τον εαυτό μας αλλά και για ό,τι μας περιβάλλει. Επιπλέον, το μόνο το οποίο είναι με επαρκή βεβαιότητα επιστημονικώς τεκμηριωμένο συνίσταται στο ότι για την λειτουργία της Συνείδησης καταλυτική είναι η συμβολή των τεράστιου αριθμού νευρώνων που βρίσκονται στο ανθρώπινο σώμα, και κατ' εξοχήν στο κεντρικό νευρικό σύστημα.

α2) Είναι δε εντελώς ουτοπικό οποιοδήποτε εγχείρημα αναζήτησης της λύσης αυτού του δήλιου προβλήματος της πεμπτουσίας του ασυνειδήτου και του συνειδητού μέσω της εξέλιξης της Τεχνητής Νοημοσύνης και του κατάλληλου προγραμματισμού στο μέλλον κάποιου εξαιρετικά «έξυπνου» ΜΝΔ, αφού ένας τέτοιος προγραμματισμός προϋποθέτει επαρκή γνώση των συντεταγμένων του προβλήματος προς επίλυση, άρα επαρκή γνώση του μηχανισμού ασυνειδήτου και συνειδητού η οποία, κατά τα προεκτεθέντα, δεν υφίσταται.

β) Συνακόλουθα, κανένα ΜΝΔ, συμπεριλαμβανομένων των «Μεγάλων Γλωσσικών Μοντέλων» («ΜΓΜ»), δεν διαθέτει Συνείδηση, έστω και σε αρχικό στάδιο. Αυτό που συμβαίνει είναι ότι τα προαναφερόμενα ΜΝΔ είναι τόσο προηγμένα ώστε μπορούν να σωρεύουν, μέσω του κατάλληλου και διαρκώς εξελισσόμενου προγραμματισμού, τεράστιο όγκο Γνώσης. Και μέσω αυτής δύνανται, πάντα με τον κατάλληλο προγραμματισμό και αναπρογραμματισμό, να βοηθούν τον Άνθρωπο στην λύση εξαιρετικά δύσκολων προβλημάτων -μεταξύ άλλων κατά την αναζήτηση μεθόδων λήψης αποτελεσματικών και αποδοτικών αποφάσεων- πολλές φορές ύψιστης σημασίας για το μέλλον και την προοπτική κάθε Χώρας αλλά και ολόκληρου του Πλανήτη. Είναι δε χαρακτηριστικό ότι στο πεδίο αυτό αξιοποίησης της Τεχνητής Νοημοσύνης και σώρευσης Γνώσης τα ΜΝΔ και τα ΜΓΜ είναι σε θέση, υπό προϋποθέσεις που αφορούν την ραγδαία πρόοδο του προγραμματισμού τους, να υπερβούν, σε πολύ συγκεκριμένους βεβαίως τομείς, ακόμη και τον Άνθρωπο.

β1) Ειδικώς στα όσα ακροθιγώς τονίσθηκαν εισαγωγικώς ως προς την εν προκειμένω δυνατότητα και συμβολή του Κβαντικού Υπολογιστή πρέπει να προστεθούν, επεξηγηματικώς, και τα εξής: Ο Κβαντικός Υπολογιστής, που ακόμη βρίσκεται σε εμβρυακό ουσιαστικώς στάδιο αναφορικά με τις μελλοντικές του αποδόσεις σε μια τεράστια σειρά τεχνολογικών πεδίων, είναι προϊόν της Κβαντικής Τεχνολογίας και οι δυνατότητές του βαίνουν πολύ πέραν της Τεχνητής Νοημοσύνης. Σε ό,τι δε αφορά την μεταξύ τους τεχνολογική διαφοροποίηση -με την απαραίτητη διευκρίνιση ότι οι ασχολούμενοι με την Κβαντική Τεχνολογία εν γένει δεν προσφεύγουν, τουλάχιστον προς το παρόν, στην Τεχνητή Νοημοσύνη- σε γενικές γραμμές μπορεί να υποστηριχθεί ότι η Τεχνητή Νοημοσύνη κάνει την «μηχανή» πιο «έξυπνη», ενώ η Κβαντική Τεχνολογία, με πιο απτό παράδειγμα τον ίδιο τον Κβαντικό Υπολογιστή, την κάνει πιο «γρήγορη». Περαιτέρω -και συμπερασματικώς- η ταχύτητα του Κβαντικού Υπολογιστή μπορεί να ενισχύσει σε βαθμό που ουδείς δύναται να διανοηθεί την «εξυπνάδα» των μέσων της Τεχνητής Νοημοσύνης, κάνοντας μέσα σε ελάχιστο χρονικό διάστημα υπολογισμούς οι οποίοι έως σήμερα απαιτούσαν απείρως περισσότερο χρόνο. Άρα διασφαλίζοντας,

μεταξύ άλλων, στα μέσα της Τεχνητής Νοημοσύνης αδιανοήτως μεγαλύτερες δυνατότητες ταχύτατου προγραμματισμού και αναπρογραμματισμού. Κάτι το οποίο μπορεί να συμβάλλει τα μέγιστα και στην διατύπωση προβλέψεων ή και στην εξεύρεση εντελώς νέων δρόμων σε όλο το φάσμα της επιστημονικής έρευνας, με τον ορίζοντα της σταδιακής εξέλιξης να εμφανίζεται ολοένα και πιο ευρύς στο άμεσο και, κατ' εξοχήν, στο απώτερο μέλλον. Αυτό δε το οποίο καθίσταται μάλλον βέβαιο είναι ότι ο Κβαντικός Υπολογιστής προσδίδει εντελώς άλλες, και μάλιστα απροσδιόριστων προοπτικών, δυνατότητες αξιοποίησης της Τεχνολογίας στο ειδικότερο πεδίο της Θεωρίας των Παιγνίων και, κατ' επέκταση, στις πολυδιάστατες εφαρμογές της.

β2) Όμως και παρά το ότι ουδείς νομιμοποιείται, κατά τα προεκτεθέντα, να αμφισβητήσει τις έως τα όρια του επιστημονικού δέους εξελίξεις κατά την αξιοποίηση του Κβαντικού Υπολογιστή τίποτα -και με κάθε υπόθεσης και μορφής προβλέψεις- δεν επιτρέπει έστω και την στοιχειώδη υπόνοια ότι ο Κβαντικός Υπολογιστής και οι εφαρμογές του θα καταστήσουν εφικτή την μετάβαση της Τεχνολογίας από το στάδιο της Τεχνητής Νοημοσύνης σε εκείνο της Τεχνητής Συνείδησης. Το βέβαιο είναι ότι ο Κβαντικός Υπολογιστής μπορεί να ωθήσει την Τεχνητή Νοημοσύνη πολύ πέραν των υπό τις παρούσες συνθήκες ορίων της, όχι όμως έως το σημείο που θα σήμαινε και την διάβαση του Ρουβίκωνα της Τεχνητής Συνείδησης. Όλα δείχνουν ότι η Κβαντική Τεχνολογία και ο Κβαντικός Υπολογιστής αδυνατούν, εκ φύσεως, να επιτελέσουν μια τέτοια αποστολή. Οπότε και εδώ ισχύει ο κανόνας -διεπιστημονικής ισχύος- «*impossibilium nulla obligatio est*».

β3) Σε ό,τι αφορά τα ακραία όρια των δυνατοτήτων της Τεχνητής Νοημοσύνης, μέσα από τον συνδυασμό όλων των μέσων που διαθέτει σήμερα, ας προστεθεί και τούτο: Όπως παρατηρούν οι συγγραφείς του βιβλίου «*Η θαυμαστή εποχή της νέας τεχνολογίας*» (Erik Brynjolfsson, Andrew McAfee, μετ. Γιώργος Ναθαναήλ, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2016), παρά την σημαντική πρόοδο της Τεχνητής Νοημοσύνης κατά τα τελευταία χρόνια, οι ερευνητές που δουλεύουν σε αυτόν τον κλάδο δεν έχουν καταφέρει ακόμη να διαψεύσουν το, διατυπωμένο ήδη από την δεκαετία του 1980, περίφημο «*παράδοξο του Μόραβεκ*», από το όνομα του Hans Moravec, πρωτοπόρου στον τομέα της Ρομποτικής και Καθηγητή στο Πανεπιστήμιο Carnegie Mellon. Σύμφωνα με το εν λόγω παράδοξο, «*είναι σχετικά εύκολο να κάνει κανείς τους υπολογιστές να έχουν ικανοποιητική επίδοση στα τεστ ευφυΐας ή στους αγώνες σκακιού, αλλά δύσκολο έως αδύνατο να καταφέρεις να αποκτήσουν τις δεξιότητες παιδιού ενός έτους, όσον αφορά τις αισθητηριακές και κινητικές δεξιότητες*» (ιδίως, Hans Moravec, *Mind Children*, Harvard University Press, 1990, και *Mere Machine to Transcendent Mind*, Oxford University Press, 2000).

2. Στον αστερισμό της διαβρωτικής διακινδύνευσης

Για την πληρότητα της εν προκειμένω ανάλυσης είναι σκόπιμο να επισημανθεί ότι όσο αναγκαία είναι η έρευνα για την ενίσχυση των δυνατοτήτων της Τεχνητής Νοημοσύνης στην εποχή μας, άλλο τόσο -αν όχι και περισσότερο- αναγκαία είναι και η έρευνα της ενδεχόμενης διακινδύνευσης από μια αλόγιστη προσφυγή στα μέσα της Τεχνητής Νοημοσύνης, ιδίως όταν η ως άνω προσφυγή οδηγεί στην λήψη κρίσιμων αποφάσεων για το μέλλον του Ανθρώπου αλλά και της Ανθρωπότητας εν γένει. Άκρως αντιπροσωπευτικό είναι το παράδειγμα του μέσω ενός ΜΝΔ αναπτυχθέντος προγράμματος «*AlphaZero*» για σκακιστικά παιχνίδια υψηλότετου επιπέδου.

α) Το πρόγραμμα «*AlphaZero*» οδήγησε στην κατάκτηση εκείνη της Τεχνητής Νοημοσύνης, στο πλαίσιο της οποίας ο προγραμματισμός με παρτίδες σκάκι ενός ΜΝΔ του επέτρεψε να δημιουργήσει νέες παρτίδες που ουδέποτε είχε σκεφθεί ο Άνθρωπος. Περαιτέρω δε του έδωσε την δυνατότητα να παίζει τις παρτίδες αυτές με τέτοιο τρόπο, ώστε να αιφνιδιάζει κάθε φορά τον αντίπαλο Άνθρωπο-σκακιστή και να τον κερδίζει πάντοτε. Αυτός ο αιφνιδιασμός οφείλεται ιδίως στο ότι οι κινήσεις του ΜΝΔ είναι τόσο απρόβλεπτες -π.χ. «*θυσία*» της βασίλισσας εκεί που δεν θα μπορούσε να το σκεφθεί και να το επιλέξει ο Άνθρωπος-σκακιστής, όσο έμπειρος και αν είναι- ώστε να διαλύει τους υπολογισμούς του Ανθρώπου-αντιπάλου και να τον οδηγεί, στην καλύτερη περίπτωση, σε μια ισοπαλία, συνήθως όμως στην ήττα.

β) Το παράδειγμα του «*AlphaZero*» μας μετάγει όμως και σε ένα άλλο μείζον πρόβλημα των κινδύνων τους οποίους συνεπάγεται η χρήση της Τεχνητής Νοημοσύνης σε ένα τόσο υψηλό επίπεδο μέσω των ΜΝΔ. Τα τελευταία προγραμματίζονται -και στην συνέχεια, εξαιτίας της άκρως προηγμένης Τεχνητής Νοημοσύνης, μπορούν να αναπρογραμματίζονται σχεδόν αενάως- για την εξεύρεση λύσεων στα προβλήματα που τους έχουν τεθεί, κυρίως δε στα προβλήματα τα οποία σχετίζονται με την λήψη αποφάσεων. Τούτο συνεπάγεται και ότι οι αλγόριθμοι της Τεχνητής Νοημοσύνης μπορούν να λύσουν, αναβαθμιζόμενοι προγραμματικώς ανάλογα με την εξέλιξη της Τεχνολογίας, πολλά και ολοένα και περισσότερο πολύπλοκα προβλήματα, λαμβανομένου υπόψη πως η αντίστοιχη τελειοποίηση των αλγορίθμων μπορεί να οδηγήσει σε ακαταπαύστως νέους και πιο εξελιγμένους επιχειρησιακώς, στο πεδίο της Τεχνητής Νοημοσύνης, αλγορίθμους. Αναπροσαρμοζόμενο και αναλόγως αναβαθμιζόμενο έτσι το κατά περίπτωση ΜΝΔ αναζητά και βρίσκει, με κάθε τρόπο, την λύση.

γ) Επειδή όμως, όπως επισημάνθηκε, το ΜΝΔ δεν διαθέτει -ούτε έχουμε την δυνατότητα να του διοχετεύσουμε- πέραν της Τεχνητής Νοημοσύνης και Τεχνητή Συνείδηση οιασδήποτε μορφής και έκτασης, αδυνατεί να θέσει αυτοδυνάμως ηθικούς κανόνες και να υπακούσει σε αυτούς ως προς το αν και κατά πόσο η λύση που επιλέγει ενδεχομένως να είναι επιβλαβής ή και καταστροφική για τον Άνθρωπο, ο οποίος ζει πάντοτε μέσα σε ένα κοινωνικό σύνολο. Γεγονός που καθιστά ιδιαίτερα επιτακτική την ανάγκη έρευνας των λοιπών επιπτώσεων της χρήσης των ΜΝΔ επί της όλης οργάνωσης και λειτουργίας του κοινωνικού συνόλου. Τούτο σημαίνει, κατ' ανάγκη, ότι κάθε ΜΝΔ μπορεί -όσο βεβαίως μπορεί- να αναγνωρίσει μόνο εκείνους τους ηθικούς κανόνες και τους αντίστοιχους ηθικούς φραγμούς, οι οποίοι προέρχονται από τον φορέα που οργανώνει τον αλγοριθμικό προγραμματισμό του. Συνεπώς το ΜΝΔ ετεροκαθορίζεται εν

προκειμένω, άρα δεν μπορεί να έχει αφ' εαυτού ηθικούς φραγμούς. Και εδώ ακριβώς εντοπίζεται το μείζον και άκρως επώδυνο πρωθύστερο: Η πορεία της Τεχνητής Νοημοσύνης μέσω των ΜΝΔ συνεχίζεται ακάθεκτη, δίχως να έχουμε διαμορφώσει τους κατάλληλους, έστω και στοιχειωδώς, αντικειμενικούς κανόνες για την χρήση τους κατά τρόπο ώστε να μην θέτουν σε διακινδύνευση το μέλλον του Ανθρώπου, άρα -εν τέλει- αυτού τούτου του Πολιτισμού μας. Με την πρόσθετη διευκρίνιση ότι, εν πάση περιπτώσει, σήμερα δεν είμαστε ακόμη σε θέση να συλλάβουμε και να καθορίσουμε επαρκώς πώς και υπό ποιους όρους θα οδηγηθούμε στην διαμόρφωση τέτοιων πρόσφορων αντικειμενικών κανόνων.

Β. Ορισμένες επικίνδυνες ψευδαισθήσεις στο πεδίο της Νομικής Επιστήμης

Τα όσα σημειώθηκαν προηγουμένως δείχνουν πόσο απέχουν από την πραγματικότητα εκείνοι, οι οποίοι διαβλέπουν στον χώρο της Νομικής Επιστήμης μια τέτοια χρήση των σύγχρονων ΜΝΔ και ΜΓΜ, ώστε να υποκαθιστούν, έστω και σε ορισμένες περιπτώσεις, στην πράξη τα θεσμοθετημένα όργανα της Νομοθετικής, της Εκτελεστικής και της Δικαστικής Εξουσίας, είτε κατά την παραγωγή των κανόνων δικαίου είτε κατά την ερμηνεία και εφαρμογή τους στην πράξη. Ιδίως δε τα θεσμοθετημένα όργανα που ασκούν την εν γένει δικαιοδοτική λειτουργία. Διότι η αλήθεια έγκειται στο ότι μόνον επικουρικώς -και πρωτίστως στο πλαίσιο εκείνο όπου η ερμηνεία και η εφαρμογή των ισχυόντων κανόνων δικαίου κάθε μορφής προϋποθέτει την επίλυση δυσχερών τεχνικών προβλημάτων, π.χ. στον χώρο της Οικονομίας ή και της Φυσικής και των Μαθηματικών όπως και την επίλυση αντίστοιχων προβλημάτων στην διαδικασία απόδειξης, κατά την άσκηση της δικαιοδοτικής λειτουργίας κυρίως μέσω πραγματογνωμοσύνης -η Τεχνητή Νοημοσύνη μπορεί να βοηθήσει την Νομική Σκέψη στην ερμηνεία και εφαρμογή των κανόνων δικαίου, πρωτίστως εκ μέρους των κάθε είδους νομιμοποιημένων προς τούτο λειτουργών της Δικαστικής Εξουσίας. Αυτό δε οφείλεται -μεταξύ άλλων βεβαίως αλλά σε μεγάλο βαθμό- και στο ότι μη διαθέτοντας, έστω και στοιχειωδώς, χαρακτηριστικά Συνείδησης η Τεχνητή Νοημοσύνη δεν είναι σε θέση, εκ φύσεως και εξ ορισμού, να υπερβεί τεχνικώς και νομικώς το εμπόδιο είτε της αποτελεσματικής και *lege artis* επινόησης αόριστων νομικών εννοιών κατά την διαμόρφωση των κανόνων δικαίου. Είτε της συγκεκριμενοποίησης αόριστων νομικών εννοιών σύμφωνα με την κανονιστική φύση τους κατά την απονομή της Δικαιοσύνης. Επανερχόμενοι λοιπόν στις προεκτεθείσες θέσεις του Αριστοτέλους περί του Δικαίου και της Δικαιοσύνης και περί αόριστων νομικών εννοιών πρέπει να εξαγάγουμε και τα ακόλουθα συμπεράσματα:

1. Ιδιομορφίες της δικαιοπαραγωγικής και της δικαιοδοτικής λειτουργίας

Πριν απ' όλα η δήθεν αυτόματη παραγωγή κανόνων δικαίου, και κατ' εξοχήν η προσφυγή σε δήθεν αυτόματες δικηγορικές υπηρεσίες και δικαστικές αποφάσεις, εκτός από ανεδαφική είναι άκρως επικίνδυνη για την ίδια την ουσία του Δικαίου και της Δικαιοσύνης κατά τον προορισμό τους, όπως αυτός επεξηγήθηκε προηγουμένως με βάση τις αντίστοιχες θέσεις του Αριστοτέλους.

α) Και τούτο ιδίως διότι ο Κανόνας Δικαίου -φυσικά στο πεδίο του σύγχρονου Κράτους Δικαίου και της Αρχής της Νομιμότητας και, επέκεινα, ως στοιχειώδες κανονιστικό συστατικό του Δικαίου και της Δικαιοσύνης- εκ φύσεως και εξ ορισμού θεσπίζεται για την ρύθμιση αενάως εξελισσόμενων και αλληλοεπηρεαζόμενων ανθρώπινων συμπεριφορών εντός του οικείου κοινωνικού συνόλου. Πράγμα που σημαίνει ότι η θέσπιση, ερμηνεία και εφαρμογή του -και πάλι εκ φύσεως και εξ ορισμού- συνεπάγεται μια περίπλοκη και πολυπρισματική νομική και πραγματική αξιολόγηση ιδίως λόγω της οιονεί αυτόθροης παρεμβολής πλειάδας αόριστων εννοιών, νομικών αλλά και αξιολογικών. Αξιολόγηση η οποία, υπό τ' ανωτέρω δεδομένα, για την λήψη της απόφασης ως προς την διατύπωση του Κανόνα Δικαίου και την επιλογή της ενδεδειγμένης ερμηνείας του ως προς την ολοκλήρωση της εφαρμογής του προϋποθέτει, κατά κανόνα, εκτεταμένη ενεργοποίηση του μηχανισμού μετάβασης από το ασυνείδητο στο συνειδητό. Περαιτέρω δε αξιολόγηση η οποία προϋποθέτει, εν πάση περιπτώσει, συνδυασμό Νοημοσύνης και Συνείδησης. Πραγματικά, λόγω της προμνημονευόμενης ιδιοσυστασίας του Κανόνα Δικαίου δημοκρατικής προέλευσης και νομιμοποίησης είναι σχεδόν αδύνατο να φαντασθεί κανείς περιπτώσεις θέσπισής του, ερμηνείας του και εφαρμογής του στην πράξη όπου τούτο θα μπορούσε να επισυμβεί μόνο μέσω παρέμβασης της Νοημοσύνης, άρα εν απουσία Συνείδησης. Η ίδια η κανονιστική υπόσταση του Κανόνα Δικαίου, δια της αναγκαίας συνύπαρξης του πραγματικού και του νομικού καθ' όλη την εξελικτική πορεία από την θέσπισή του έως την τελική εφαρμογή του στην πράξη, καθώς και η ένταξη στο κανονιστικό του πεδίο αόριστων νομικών εννοιών, καθιστά ένα τέτοιο ενδεχόμενο από απολύτως περιθωριακό και αμελητέο έως αδιανόητο.

β) Υπό τις συνθήκες αυτές μόνον ο Άνθρωπος, δρώντας κατά περίπτωση ως αρμόδιος προς τούτο λειτουργός που διαθέτει Συνείδηση και Νοημοσύνη, είναι σε θέση αφενός να δημιουργεί Δίκαιο μέσω των κατάλληλων και σύμφωνων με τις αρχές της δημοκρατικής οργάνωσης κανόνων δικαίου. Και, αφετέρου, να απονέμει, κατά κυριολεξία, Δικαιοσύνη, υφ' οιανδήποτε εκδοχή της. Ενώ τα ΜΝΔ,

καθώς και τα ΜΓΜ, στερούμενα κατά τα προεκτεθέντα Τεχνητής Συνείδησης, αδυνατούν να επιτελέσουν στο ακέραιο μια τέτοια αποστολή, τουλάχιστον κατά τον προορισμό του Κράτους Δικαίου και της Δικαιοσύνης σε ένα δημοκρατικώς οργανωμένο και διοικούμενο κοινωνικό σύνολο. Συμπερασματικώς, μόνον επικουρικώς και εντός συγκεκριμένων ορίων -συνακόλουθα δε όχι πρωτογενώς- η Τεχνητή Νοημοσύνη μπορεί να λειτουργήσει στον χώρο της Νομικής Επιστήμης, είτε κατά την παραγωγή κανόνων δικαίου είτε κατά την ερμηνεία και εφαρμογή τους στην πράξη. Και τούτο κατά κύριο λόγο εξαιτίας του ότι η Τεχνητή Νοημοσύνη είναι αδύνατο να υπερνικήσει το εν εκτάσει παρεμβαλλόμενο φαινόμενο της αδήριτης ανάγκης επεξεργασίας πλειάδας αόριστων, νομικών ή και αξιολογικών, εννοιών που απαιτούν εξειδίκευση *in concreto*, όπως ήδη διευκρινίσθηκε.

Υ) Αυτό βεβαίως σημαίνει, κατά λογική νομική ακολουθία, πως νομικές ρυθμίσεις καθώς και δικαστικές κρίσεις και αποφάσεις -συμπεριλαμβανομένων των κρίσεων και αποφάσεων όταν και όπου δικαιοδοτούν διαιτητικά δικαστήρια, δοθέντος ότι και αυτά καλούνται να χειρισθούν στο πεδίο της ιδιόμορφης δικαιοδοσίας τους την συγκεκριμενοποίηση αόριστων νομικών εννοιών ιδίως με βάση την αρχή της Επείκειας, η οποία επίσης, κατά τα προεκτεθέντα, είναι εκ κανονιστικής φύσεως αόριστη νομική έννοια- που διαμορφώνονται αυτομάτως μέσω της Τεχνητής Νοημοσύνης αναιρούν την πεμπτουσία της Δικαιοσύνης. Όταν μάλιστα μαθηματικώς θα οδηγούσαν, εκτός των άλλων, και στην αποθέωση μιας γενικευμένης ισοπεδωτικής κανονιστικής ρύθμισης των κοινωνικών σχέσεων, εντελώς αντίθετης προς την Αρχή της Ισότητας υπό την αναλογική της έννοια και, περαιτέρω, προς την αξία του Ανθρώπου και την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητάς του.

Υ1) Πέραν αυτών, τα ΜΝΔ καθώς και τα ΜΓΜ για τους ίδιους λόγους δεν είναι σε θέση, ακόμη και με τον πιο προηγμένο και πλήρη προγραμματισμό, να δημιουργήσουν κανόνες δικαίου οι οποίοι θα εντάσσονταν στην κατά περίπτωση Έννομη Τάξη -*stricto* και *lato sensu*- υπό όρους που ανταποκρίνονται απολύτως στις κανονιστικές απαιτήσεις της ιεραρχικής δομής της. Διότι σε κάθε δημοκρατικώς οργανωμένο Κράτος, όπου λειτουργούν επαρκώς η αρχή της Διάκρισης των Εξουσιών και οι συνδυαζόμενες πλήρως με αυτή αρχές του Κράτους Δικαίου και της Νομιμότητας, η δομή της Έννομης Τάξης στηρίζεται σε κανόνες δικαίου δομημένους ιεραρχικώς ως προς την κανονιστική τους ισχύ και εμβέλεια.

Υ2) Όμως, και όπως συνάγεται από τα προεκτεθέντα, και πάντοτε υπό τα σημερινά δεδομένα της έλλειψης Τεχνητής Συνείδησης, ακόμη και τα πιο προηγμένα ΜΝΔ και ΜΓΜ δεν διαθέτουν εκείνες τις περίπλοκες νοητικές

ικανότητες -υπό την ευρύτατη έννοιά τους- οι οποίες, δια της μετάβασης από το ασυνείδητο στο συνειδητό, καθιστούν εφικτή την τεκμηριωμένη και ολοκληρωμένη στάθμιση του αν και κατά πόσον ο κανόνας δικαίου που ενδεχομένως διαπλάθουν είναι σύμφωνος π.χ. με το Σύνταγμα, σε ό,τι αφορά την Εθνική Έννομη Τάξη ή με το Διεθνές Δίκαιο και το Ευρωπαϊκό Δίκαιο, εφόσον αναγόμεστε στο κανονιστικό πλαίσιο της Διεθνούς Κοινότητας ή της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Αυτό προκύπτει εκ του ότι ουδείς δικαιολογείται να παραγνωρίζει την σύγχρονη πραγματικότητα, η οποία καταδεικνύει ότι η κάθε Εθνική Έννομη Τάξη συμβιώνει και συμπράττει αναγκαίως με την Διεθνή Έννομη Τάξη, στο δε πλαίσιο των Κρατών-Μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης με την Ευρωπαϊκή Έννομη Τάξη, με όλες τις εντεύθεν συνέπειες και απαιτήσεις εξαιρετικά πολύπλοκων νομικών συλλογισμών θέσπισης, ερμηνείας και εφαρμογής των κατ' ιδίαν κανόνων δικαίου.

2. Η αξία του φιλοσοφικού στοχασμού του Kant

Εδώ αναδεικνύεται, σε ένα ακόμη επιστημονικό πεδίο, και η μεγάλη σύγχρονη σημασία του φιλοσοφικού στοχασμού του I. Kant: Μόνον ο Άνθρωπος, ως ον όχι μόνο με Νοημοσύνη αλλά και με Συνείδηση, μπορεί να θέτει ορθολογικούς κανόνες συμπεριφοράς, και για τον εαυτό του και για τους συνανθρώπους του. Κανόνες, οι οποίοι ανταποκρίνονται στο πρότυπο της «κατηγορικής προσταγής» και υπό τις πέντε, κατά Kant, εκφάνσεις της. Ήτοι κανόνες συμπεριφοράς που και διαπλάθονται κατά την ελεύθερη βούληση του δημιουργού τους στην βάση της Ηθικής, και εφαρμόζονται στην πράξη κατά τα προτάγματα της Ηθικής. Με άλλες λέξεις κανόνες συμπεριφοράς δομημένους πάνω στην βάση ηθικών φραγμών, τους οποίους τα μέσα της Τεχνητής Νοημοσύνης θα μπορούσαν, καθ' υπόθεση, να διαμορφώσουν τεχνητώς μόνον εφόσον θα είχε επιτευχθεί, εκ μέρους του Ανθρώπου και κατά τα ως άνω, μια οιονεί τεχνολογική μετάγγιση σε αυτά και Τεχνητής Συνείδησης.

α) Επομένως, και για τους προεκτεθέντες συμπληρωματικούς λόγους, τα ΜΝΔ και τα ΜΓΜ ούτε μπορούν να δημιουργήσουν άνευ άλλου τινός πλήρεις κανόνες δικαίου -με την μορφή *leges perfectae* και όχι με την ελλιπή μορφή των *leges imperfectae* ή και *leges minus quam perfectae*- ούτε μπορούν να τους ερμηνεύσουν και να τους εφαρμόσουν μηχανικώς, λόγω του ότι δεν διαθέτουν και Τεχνητή Συνείδηση. Και αυτό αποδεικνύεται με πολλά παραδείγματα, τόσο στο πλαίσιο της Γενικής Θεωρίας του Δικαίου όσο και στο πλαίσιο ερμηνείας και εφαρμογής των κανόνων του Ιδιωτικού και του Δημόσιου Δικαίου. Μένοντας σε ένα πρώτο, πολύ γενικό, επίπεδο θεώρησης εν προκειμένω πρέπει να γίνει

αποδεκτό το επίσης γενικό συμπέρασμα, ότι τα ΜΝΔ δεν μπορούν να φθάσουν στο νοητικό επίπεδο π.χ. δημιουργίας γενικών αρχών, ως πηγών του Δικαίου που συνάγονται από το σύνολο των κανόνων δικαίου κάθε Έννομης Τάξης ή να αξιοποιήσουν δεόντως την αρχή της Επιείκειας κατά την ερμηνεία και εφαρμογή των κανόνων δικαίου στο πλαίσιο της απονομής της Δικαιοσύνης.

β) Η αδυναμία αυτή προσλαμβάνει ακόμη μεγαλύτερες διαστάσεις π.χ.:

β1) Στο πεδίο του Συντάγματος, του οποίου η τυπική ισχύς είναι υπερέχουσα λόγω της κανονιστικής ιδιοσυστασίας του ως βάσης και κορυφής της Έννομης Τάξης. Εκ τούτου και μόνο μπορεί να κατανοηθεί η άκρως περιορισμένη συμβολή των ΜΝΔ και των ΜΓΜ στην συναγωγή γενικών αρχών συνταγματικού επιπέδου και στην ερμηνεία των γενικών ρητρών συνταγματικής ισχύος, όπως είναι π.χ. οι ρήτρες του σεβασμού και της προστασίας της αξίας του Ανθρώπου (άρθρο 2 παρ. 1 του Συντάγματος), της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας (άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος) και της αρχής της αναλογικότητας (άρθρο 25 παρ.1 εδ. δ' του Συντάγματος).

β2) Στο πεδίο του Ευρωπαϊκού Δικαίου, του οποίου επίσης οι διατάξεις από πλευράς τυπικής ισχύος υπερέχουν κανονιστικώς εκείνων του τυπικού νόμου. Και εδώ καθίσταται σαφής, για τους ίδιους κατά τα προμνημονευόμενα λόγους, η άκρως περιορισμένη συμβολή των ΜΝΔ και των ΜΓΜ στην συναγωγή γενικών αρχών ίσης τυπικής ισχύος με τους κανόνες του πρωτογενούς και του παράγωγου Ευρωπαϊκού Δικαίου.

β3) Και στο πεδίο του Διεθνούς Δικαίου -με δεδομένο ότι και οι διατάξεις του υπερέχουν, από πλευράς τυπικής ισχύος, εκείνων του τυπικού νόμου -και υπό διαφορετικές επόψεις. Κατ' εξοχήν δε υπό την έποψη της ουσιαστικώς μηδενικής δυνατότητας συμβολής των ΜΝΔ και των ΜΓΔ στην συναγωγή γενικώς παραδεδεγμένων κανόνων του Διεθνούς Δικαίου, κατά τους ορισμούς του άρθρου 28 παρ. 1 του Συντάγματος. Δοθέντος μάλιστα ότι η ως άνω συναγωγή προϋποθέτει, μεταξύ άλλων, και μια εξαιρετικά σύνθετη ερμηνεία των τεθειμένων κανόνων του Διεθνούς Δικαίου, και δη ερμηνεία υπό το πρίσμα κυρίως των τελεολογικών, συστηματικών και ιστορικών της διαστάσεων.

γ) Επιπλέον, τα ΜΝΔ και τα ΜΓΜ δεν είναι σε θέση π.χ.:

γ1) Να συνάψουν καθ' ολοκληρία και ab initio και να ερμηνεύσουν τις δικαιопραξίες του Ιδιωτικού Δικαίου, διασφαλίζοντας με ικανοποιητικό τρόπο την αναγκαία συμφωνία τους με τις αρχές της καλής πίστης και των χρηστών ηθών,

να αξιοποιήσουν επαρκώς και καταλλήλως διδάγματα κοινής πείρας, να αναγνωρίσουν συναλλακτικά ήθη και να διαγνώσουν σε τι συνίσταται η «έν τοις ἰδίοις ἐπιμέλεια».

γ2) Κατά την ερμηνεία και εφαρμογή του Δημόσιου Δικαίου, να κατανοήσουν επακριβώς τι σημαίνει δημοκρατική αρχή, αρχή της αναλογικότητας -κατά τ' ανωτέρω- ως προς τους θεσμικώς καθοριζόμενους περιορισμούς των δικαιωμάτων, χρηστή διοίκηση και προστατευόμενη εμπιστοσύνη του διοικουμένου. Ή και να ασκήσουν στο ακέραιο διακριτική ευχέρεια, λαμβανομένου υπόψη ότι η τελευταία εκ φύσεως και εξ ορισμού συνεπάγεται, μεταξύ άλλων, και στάθμιση αόριστων αξιολογικών εννοιών, άρα *in concreto* αξιολόγηση και αντίστοιχη στάθμιση για την λήψη απόφασης. Είναι δε εντελώς διαφορετικό το ζήτημα της υποβοήθησης των κρατικών οργάνων δια των μέσων της Τεχνητής Νοημοσύνης να ασκήσουν *lege artis* την ανατεθειμένη σε αυτά κατά νόμο διακριτική ευχέρεια, ιδίως στο εν γένει επιστημονικό πεδίο και στο πεδίο εξειδικευμένων τεχνικών γνώσεων. Διότι εδώ η συμβολή των μέσων της Τεχνητής Νοημοσύνης δεν είναι πρωτογενής αλλά συμπληρωματική, αφού η τελική κρίση ως προς την άσκηση της διακριτικής ευχέρειας ανήκει στα κατά περίπτωση αρμόδια κρατικά όργανα.

δ) Τα αυτά, και δη *a fortiori*, στο πεδίο του Δημόσιου Δικαίου ισχύουν και σε ό,τι αφορά την κατανόηση και αξιολόγηση των στοιχείων μιας μείζονος σημασίας για την εν γένει κρατική δράση αόριστης νομικής έννοιας, ήτοι εκείνης του Δημόσιου Συμφέροντος. Τούτο δε καθίσταται τόσο περισσότερο προφανές, όσο η κρατική δράση επεκτείνεται διαρκώς σε ολοένα και περισσότερο εξειδικευμένους τεχνικούς τομείς παρέμβασης.

δ1) Είναι ιδιαιτέρως χαρακτηριστικό ότι τα ΜΝΔ και τα ΜΓΜ εκ φύσεως αδυνατούν να διαπιστώσουν, τουλάχιστον με την επάρκεια που προϋποθέτουν και επιβάλλουν οι αρχές του Κράτους Δικαίου και της Αρχής της Νομιμότητας, αν σε μια συγκεκριμένη περίπτωση αυτό που τα κρατικά όργανα επικαλούνται ως Δημόσιο Συμφέρον είναι μια μεταλλαγμένη μορφή Δημοσιονομικού, και μόνο, Συμφέροντος. Κατά συνέπεια, ευχερώς γίνεται αντιληπτό το πόσο ανίσχυρα είναι τα ΜΝΔ και τα ΜΓΜ να καταπολεμήσουν αποτελεσματικώς την μάλιστα της εποχής μας εις βάρος του Κράτους Δικαίου και της Αρχής της Νομιμότητας, που έχει πάρει την μορφή της «επικυριαρχίας» του «οικονομικού» επί του «θεσμικού».

δ2) Αυτό συμβαίνει στο μέτρο κατά το οποίο δεν είναι σε θέση, όπως τονίσθηκε, να διακρίνουν σαφώς μεταξύ γνήσιου, ως αυθεντικού, Δημόσιου Συμφέροντος και αμιγώς Δημοσιονομικού Συμφέροντος, προορισμένου να εξυπηρετήσει απλώς

οικονομικούς σκοπούς του Κράτους. Και μόνο σε δεύτερο επίπεδο, και δια της νομοθετικής οδού, μπορεί να φθάσει στο όριο της εξυπηρέτησης αυθεντικού Δημόσιου Συμφέροντος, π.χ. δια του καθορισμού των κονδυλίων του Προϋπολογισμού που έχουν ρητώς προορισθεί για έναν τέτοιο δημόσιο σκοπό.

Γ. Συμπεράσματα με βάση την κανονιστική ιδιοσυστασία του δικανικού συλλογισμού

Οι προηγούμενες θέσεις καταδεικνύουν ευχερώς και πόσο οριακή είναι η προοπτική της δυνατότητας ουσιαστικής παρέμβασης των ΜΝΔ και των ΜΓΜ στο πιο κρίσιμο, ίσως, πεδίο της Νομικής Επιστήμης και των εφαρμογών της στην πράξη. Ήτοι στο πεδίο της απονομής της Δικαιοσύνης και, συγκεκριμένα, της έκδοσης των δικαστικών αποφάσεων από τα έχοντα κατά περίπτωση δικαιοδοσία δικαστικά όργανα. Αφού η Νομική Επιστήμη, κατά τον θεμελιώδη προορισμό της, δεν είναι επιτρεπτό να νοείται αποκλειστικώς ως άσκηση -χρήσιμων βεβαίως, πλην όμως όχι αυτοτελώς λειτουργικών- θεωρητικών κατασκευών, σχετικών με την κανονιστική ιδιομορφία κάθε Έννομης Τάξης. Και τούτο διότι, σε γενικές οπωσδήποτε γραμμές και κατά την θεσμική του υπόσταση, ο Νόμος θεσπίζεται για να εφαρμόζεται κατά τα προτάγματα του Δικαίου και της Δικαιοσύνης. Η θεωρητική επεξεργασία των κανονιστικών του διαστάσεων δεν είναι αυτοσκοπός αλλά, κατά κάποιον τρόπο, «θεραπευτική» της κατά την καταγωγή του και κατά τον σκοπό της θέσπισής του -εξ ου και η πρωταρχική σημασία της τελεολογικής του ερμηνείας- εφαρμογής του στην πράξη. Υπό τα ως άνω δεδομένα η ανάλυση προς αυτή την κατεύθυνση παρουσιάζει τόσο μεγαλύτερο ενδιαφέρον -που αποκτά χαρακτηριστικά έντονης κρισιμότητας- όσο εδώ και πάνω από τριάντα χρόνια κυρίως στις ΗΠΑ υιοθετούνται και καθιερώνονται θεσμικώς, με τάσεις ευρείας επέκτασης, πρακτικές αξιοποίησης των ΜΝΔ και των ΜΓΜ για την πλήρη υποκατάσταση, στους αντίστοιχους τομείς, της Δικαιοσύνης δια της έκδοσης σχεδόν ολοκληρωτικώς αυτοματοποιημένων, δήθεν, δικαστικών αποφάσεων μέσω του κατάλληλου προγραμματισμού.

1. Τα εγγενή όρια του δικανικού συλλογισμού έναντι του προγραμματισμού του μέσω αλγοριθμικών προβλέψεων

Ανατρέχοντας στα προεκτεθέντα σχετικά με την κανονιστική υπόσταση διαφόρων νομικών εννοιών και δεδομένων, στο πλαίσιο της ερμηνείας και της εφαρμογής στην πράξη των ισχυόντων κανόνων δικαίου, καθίσταται, και δη ανενδοιάστως, προφανές γιατί ο παραδοσιακός δικανικός συλλογισμός κατά την απονομή της Δικαιοσύνης από τα έχοντα *in concreto* δικαιοδοσία δικαστικά όργανα είναι αδιανόητο- όταν βεβαίως δικαιοδοτούν εντός μιας δημοκρατικώς οργανωμένης

και νομιμοποιημένης Έννομης Τάξης- να διεκπεραιωθεί αποκλειστικώς από ΜΝΔ και τα ΜΓΜ προγραμματισμένα, ακόμη και στο πιο εξελιγμένο επίπεδο, δια των μεθόδων αλγοριθμικών προβλέψεων. Πέραν όμως της ως άνω κανονιστικής υπόστασης των νομικών εννοιών -και ιδίως των αόριστων νομικών εννοιών- και δεδομένων, πλην όμως και ως συνέπεια αυτής, η ίδια η δομή και η λειτουργία του δικανικού συλλογισμού, ως προς όλες του τις διαστάσεις, καθιστά πρόδηλα τα εγγενή του όρια έναντι του προγραμματισμού του μέσω αλγοριθμικών προβλέψεων. Κατ' ακρίβεια:

α) Πρώτον είναι -από θεσμική σκοπιά και προκειμένου να διατυπώνεται *lege artis*- ουσιαστικώς αδύνατο να καταστεί εφικτός ένας πλήρης, υπό την έννοια της ακριβούς επιλογής του οικείου κανόνα δικαίου, προγραμματισμός μέσω αλγοριθμικών προβλέψεων της μείζονος πρότασης δικανικού συλλογισμού.

α1) Προκαταρκτικώς διευκρινίζεται ότι η μείζων πρόταση του δικανικού συλλογισμού συνίσταται στην επιλογή του εφαρμοστέου ή των εφαρμοστέων, συνδυαστικώς, κανόνων δικαίου για την επίλυση, από το δικαστικό όργανο που έχει δικαιοδοσία, μιας επίδικης διαφοράς. Κατά τούτο η μείζων πρόταση εμφανίζεται, σύμφωνα με την νομική λογική, ως η *sedes materiae* του δικανικού συλλογισμού, με την προσθήκη ότι η επιλογή του εφαρμοστέου κάθε φορά κανονιστικού πλαισίου συνδέεται αρρήκτως από την μια πλευρά με την ροή της εν γένει νομοθετικής παραγωγής εκ μέρους της Νομοθετικής Εξουσίας. Και, από την άλλη πλευρά, με την ροή των πραγματικών δεδομένων, τα οποία προκάλεσαν την επίδικη διαφορά και τα οποία πρέπει, για την επίλυσή της, να υπαχθούν στο βάσει αυτών επιλεγμένο κανονιστικό πλαίσιο.

α2) Η σύγχρονη πραγματικότητα αποδεικνύει, και μάλιστα με emphaticό τρόπο, την σχετικότητα και, άρα, την αβεβαιότητα η οποία διακρίνει την ραγδαία μεταβολή -κατ' εξοχήν λόγω της οικονομικής και τεχνολογικής εξέλιξης- τόσο της κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας, που διαδραματίζει τον ρόλο της ρυθμιστικής «υποδομής» του εφαρμοστέου κανόνα δικαίου. Όσο και αυτών τούτων των κανόνων δικαίου, οι οποίοι θεσπίζονται ως θεσμικό «εποικοδόμημα» της «υποδομής» και -οιονεί νομοτελειακώς- συμπληρώνονται, τροποποιούνται ή και αντικαθίστανται αδιαλείπτως για να ανταποκρίνονται αποτελεσματικώς στην κανονιστική τους αποστολή. Αυτή η, εντυπωσιακή και ολοένα και περισσότερο εντεινόμενη, ρευστότητα που αφορά και την «υποδομή» της κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας και το «εποικοδόμημα» του κανόνα ή των κανόνων δικαίου, τεκμηριώνει ασφαλώς την προμνημονευόμενη διαπίστωση ότι είναι πλέον ανέφικτος ένας θεσμικώς αποδεκτός -κατά την φύση του δικανικού συλλογισμού και της ευθείας σύνδεσής του με τις επιταγές της Δικαιοσύνης- προγραμματισμός

της μείζονος πρότασής του μέσω αλγοριθμικών προβλέψεων. Και η αδυναμία αυτής της μορφής δεν αντιμετωπίζεται επαρκώς ακόμη και με την πιο εξειδικευμένη κατηγοριοποίηση των υπό εκδίκαση διαφορών, αφού η ως άνω ρευστότητα ως προς τις αντηρίδες της μείζονος πρότασης του δικανικού συλλογισμού προκύπτει από την ίδια την φύση τους, και όχι από τον βαθμό της συγκεκριμενοποίησής τους. Εξ αυτού του λόγου επίσης δεν είναι δυνατό να νοηθεί, υφ' οιανδήποτε εκδοχή, οιονεί απολύτως δέσμιας κατάληξης δικανικός συλλογισμός, ώστε να καθίσταται εφικτός ο προγραμματισμός της μείζονος πρότασής του αποκλειστικώς μέσω αλγοριθμικών προβλέψεων.

β) Δεύτερον, και μόνο τα όσα διευκρινίσθηκαν για τον προγραμματισμό της μείζονος πρότασης του δικανικού συλλογισμού αρκούν προκειμένου να τεκμηριώσουν την απόδειξη του ότι τα ΜΝΔ και τα ΜΓΜ δεν είναι, από θεσμική άποψη, δυνατό αλλά ούτε και επιτρεπτό να υποκαταστήσουν τα κατά το Σύνταγμα επιφορτισμένα δικαστικά όργανα για την απονομή της Δικαιοσύνης.

β1) Πλην όμως το συμπέρασμα τούτο ενισχύει, *a fortiori*, και η κανονιστική φύση της ελάσσονος πρότασης του δικανικού συλλογισμού, πολλώ μάλλον όταν αυτή τελεί σε άρρηκτη συνάρτηση με την μείζονα πρότασή του. Η ελάσσων πρόταση του δικανικού συλλογισμού έγκειται, κατά βάση, στην ερμηνεία -υφ' όλες της τις επόψεις, αρχής γενομένης από την γραμματική και, προδήλως, την τελεολογική- του κανόνα ή των κανόνων δικαίου της μείζονος πρότασης και στον εντεύθεν, *lato sensu*, νομικό χαρακτηρισμό των πραγματικών δεδομένων που προκύπτουν κατά την αποδεικτική διαδικασία σύμφωνα με τους πρόσφορους προς τούτο δικονομικούς κανόνες.

β2) Η υπό τις προϋποθέσεις αυτές συνάφεια μεταξύ μείζονος και ελάσσονος πρότασης του δικανικού συλλογισμού επεξηγεί, και δη ενισχυτικώς, και το πώς και γιατί ούτε η ελάσσων πρόταση είναι δεκτική πλήρους και ολοκληρωμένου προγραμματισμού μέσω αλγοριθμικών προβλέψεων. Όπως ήδη σημειώθηκε στον οικείο τόπο, ένας τέτοιος προγραμματισμός μπορεί να αποβαίνει εξαιρετικά χρήσιμος μόνον ως προς την αποδεικτική διαδικασία στο πλαίσιο του δικανικού συλλογισμού κατά την επίλυση μιας διαφοράς, ιδίως όταν η φύση της διαφοράς αυτής συναρτάται με την επίλυση προβλημάτων που προϋποθέτουν την προσφυγή στα δεδομένα των Θετικών Επιστημών, και κατά κύριο λόγο των Μαθηματικών και της Φυσικής.

γ) Και, τρίτον, το ανέφικτο του ολοκληρωμένου προγραμματισμού μέσω αλγοριθμικών προβλέψεων τόσο ως προς την μείζονα όσο και ως προς την ελάσσονα πρόταση του δικανικού συλλογισμού συμπαρασύρει, μοιραίως, και την

τρίτη συνιστώσα του, δηλαδή το συμπέρασμα. Έτσι δε διαμορφώνεται με πιο ευδιάκριτο τρόπο η ακρίβεια της αρχικής πρότασης, ότι τα ΜΝΔ και τα ΜΓΜ δεν μπορούν να αναδειχθούν -για όσο χρόνο μπορούμε να προβλέψουμε αφού δεν έχουμε φθάσει, και μάλλον δεν είναι ορατό το αν ποτέ θα φθάσουμε, στο στάδιο δημιουργίας και Τεχνητής Συνείδησης- σε αυθεντικούς δικαστές του παρόντος ή και του μέλλοντος.

δ) Στο σημείο αυτό πρέπει να προστεθεί ότι η ανάλυση για την αδυναμία προγραμματισμού του δικανικού συλλογισμού μέσω αλγοριθμικών προβλέψεων ισχύει, και μάλιστα στο ακέραιο, για όλους τους βαθμούς δικαιοδοσίας αλλά και για τον κατ' αναίρεση δικαστικό έλεγχο. Όπως επίσης πρέπει να τονισθεί ότι είναι εντελώς διαφορετικό, σε σχέση με την διαμόρφωση του δικανικού συλλογισμού, το ζήτημα της ψηφιοποίησης του έργου των Δικαστηρίων για την διευκόλυνσή τους κατά την απονομή της Δικαιοσύνης. Πραγματικά η Τεχνητή Νοημοσύνη μπορεί να αποδώσει τα μέγιστα στην διευκόλυνση των δικαστικών οργάνων και των διαδικών ιδίως για την πληροφόρηση σχετικά με την ισχύουσα νομοθεσία και την υφιστάμενη νομολογία, για την επικοινωνία των διαδικών με τα Δικαστήρια -π.χ. κατάθεση δικογράφων- για την ενημέρωσή τους επί των δικογραφιών και για την όλη οργάνωση των δικασίμων και την κατάρτιση των πινακίων.

2. Νομικά αντισώματα για την εξουδετέρωση της επιχείρησης ρομποτοποίησης της Δικαιοσύνης

Όπως επισημάνθηκε στην αρχή αυτής της ενότητας, κατά κύριο λόγο στις ΗΠΑ παρατηρείται το φαινόμενο εξάπλωσης της θεσμικής κατοχύρωσης -έστω και σε συγκεκριμένα πεδία απονομής της Δικαιοσύνης- μιας ολοένα εντεινόμενης έκδοσης δικαστικών αποφάσεων δια της εφαρμογής του πλήρους προγραμματισμού διαμόρφωσης του δικανικού συλλογισμού μέσω συγκροτημένων προηγουμένως εκτενών αλγοριθμικών προβλέψεων. Η επιχειρηματολογία που προηγήθηκε αρκεί για να καταδείξει τόσο την ανεδαφικότητα όσο και την επικινδυνότητα τέτοιων μεθοδεύσεων ως προς την απονομή της Δικαιοσύνης. Η προσθήκη η οποία ακολουθεί είναι, λοιπόν, αναγκαία κυρίως στο μέτρο που ενισχύει τις θέσεις για την επιτακτική αναγκαιότητα ανάπτυξης των απαραίτητων αντισωμάτων, έτσι ώστε να αποφευχθεί μια άκρως διαβρωτική για την απονομή της Δικαιοσύνης -άρα και για το Κράτος Δικαίου καθώς και για την αποτελεσματική άσκηση του Θεμελιώδους Δικαιώματος αίτησης και παροχής δικαστικής προστασίας-εξάπλωση της αυτοματοποίησης της οργάνωσης της δικαιοδοτικής λειτουργίας και πέραν των ΗΠΑ, π.χ. στον Ευρωπαϊκό χώρο και ιδίως στις Έννομες Τάξεις των Κρατών-Μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

α) Εισαγωγικώς επισημαίνεται και το ότι η τάση υιοθέτησης στις ΗΠΑ μεθόδων έκδοσης δικαστικών αποφάσεων δια του ολοκληρωμένου προγραμματισμού μέσω αλγοριθμικών προβλέψεων ίσως να δικαιολογείται, έστω και εν μέρει, λόγω της σημασίας που εξακολουθεί να εμφανίζει στο πλαίσιο του Αγγλοσαξονικού Δικαίου η νομική φύση του «προηγούμενου» («*precedent*»).

α1) Ο δικονομικός θεσμός του «προηγούμενου» επιτρέπει, βεβαίως σε ορισμένες περιπτώσεις, στο αρμόδιο δικαιοδοτικό όργανο να εκδώσει την κατά περίπτωση απόφασή του στηριζόμενο, σχεδόν αποκλειστικώς, σε προηγούμενες δικαστικές αποφάσεις κυρίως ανώτερων και ανώτατων δικαστηρίων. Είναι δε αυτή ακριβώς η ιδιοσυστασία του «προηγούμενου», η οποία καταδεικνύει την εν προκειμένω διαφορά μεταξύ του Αγγλοσαξονικού Δικαίου και π.χ. της κανονιστικής ιδιοσυστασίας των Έννομων Τάξεων των Κρατών της Ηπειρωτικής Ευρώπης. Δοθέντος ότι υπό τα ως άνω δεδομένα του το «προηγούμενο» είναι απτή απόδειξη της αναγνώρισης στην Δικαστική Εξουσία μιας εμφανώς δικαιοπλαστικής δικαιοδοσίας. Δηλαδή της ευθείας αναγνώρισης στην Δικαιοσύνη πραγματικής δυνατότητας διάπλασης, νομολογιακώς, αμιγώς νέων κανόνων δικαίου.

α2) Κάτι το οποίο, όπως διευκρινίσθηκε, ουδόλως ισχύει στην Έννομη Τάξη των Κρατών της Ηπειρωτικής Ευρώπης. Υπό αυτά τα χαρακτηριστικά του το «προηγούμενο» στο πεδίο της δικαιοδοτικής λειτουργίας π.χ. στις ΗΠΑ φαίνεται, *prima facie*, να διευκολύνει τον προγραμματισμό της έκδοσης των δικαστικών αποφάσεων μέσω αλγοριθμικών προβλέψεων. Διευκόλυνση η οποία καθίσταται αποτελεσματική επειδή, δήθεν, το τυχαίο κατά την λειτουργία του δικανικού συλλογισμού μοιάζει να περιορίζεται ή και να εκμηδενίζεται, αφού το «προηγούμενο» δεν αφήνει πολλά περιθώρια στο δικαστήριο, που έχει *in concreto* δικαιοδοσία, να αποκλίνει από τα νομικά και πραγματικά του δεδομένα.

β) Κατά βάθος όμως αυτή η θεώρηση του «προηγούμενου» είναι, αναμφιβόλως, επιφανειακή και, επέκεινα, προσχηματική, στοχεύοντας στην έμμεση ή και άμεση νομιμοποίηση της προσφυγής σε μεθόδους αυτοματοποίησης της έκδοσης δικαστικών αποφάσεων υπό τις συνθήκες που ήδη αποσαφηνίσθηκαν.

β1) Και τούτο πρωτίστως διότι, πέραν των εμφανών αστοχιών μιας εντελώς στατικής του θεώρησης, χωρίς αμφιβολία το «προηγούμενο» δεν μπορεί να διαδραματίσει σήμερα, και στο Αγγλοσαξονικό Δίκαιο, τον ρόλο που του αναλογούσε κατά το απώτερο παρελθόν. Πραγματικά, το φαινόμενο -όπως αναλύθηκε εκτενώς προηγουμένως- της απομείωσης της κανονιστικής ισχύος του κανόνα δικαίου λόγω αφενός της ταχύτητας μεταβολής της κοινωνικοοικονομικής του «υποδομής» και, αφετέρου, της αντίστοιχης πληθωριστικής παραγωγής νέων

κανόνων δικαίου, πλήττει ευθέως και το πεδίο του Αγγλοσαξονικού Δικαίου. Άρα αυτό τούτο το σύνθετο κανονιστικό υπόστρωμα του «προηγούμενου» -το οποίο όσο δεν είχε επηρεασθεί στο παρελθόν αποτελούσε την εγγύηση της δικονομικής του αποτελεσματικότητας- του έχει αφαιρέσει μεγάλο μέρος από την στέρηση θεσμική βάση της καθιέρωσής του εντός του Αγγλοσαξονικού Δικαίου: Ούτε σε ό,τι αφορά την μείζονα πρόταση του δικανικού συλλογισμού το προς εφαρμογή ρυθμιστικό πλαίσιο διαθέτει σήμερα την σταθερότητα που το διέκρινε σε προηγούμενες εποχές ούτε και, σε ό,τι αφορά την ελάχιστο πρόταση, τα κοινωνικοοικονομικά δεδομένα διαμορφώνονται πλέον κατά τρόπο ο οποίος ευνοεί την απαραίτητη για κάθε «προηγούμενο» προβλεψιμότητά τους. Με άλλες λέξεις σήμερα, και στο πλαίσιο του Αγγλοσαξονικού Δικαίου ο δικαστής ο οποίος επικαλείται το «προηγούμενο» οφείλει, πολύ περισσότερο από το παρελθόν, να σταθμίζει ερμηνευτικώς *in concreto* την οιονεί κανονιστική του εμβέλεια καθώς και τυχόν νομολογιακές παρεκκλίσεις που έχουν εμφανισθεί, *in globo* ή και μειοψηφικώς, σε προηγούμενες δικαστικές υποθέσεις και κρίσεις.

β2) Κάτω από αυτές τις συνθήκες εκείνοι, οι οποίοι εκμεταλλεύονται το πάλοι ποτέ «προηγούμενο» για να αιτιολογήσουν την υιοθέτηση μεθόδων αυτοματοποιημένης έκδοσης δικαστικών αποφάσεων, μάλλον αγνοούν -ή θέλουν να αγνοούν- τις σύγχρονες ουσιώδεις μεταλλάξεις του, καθιστώντας νομικώς διάτρητο το υποτιθέμενο κύρος του ολοκληρωμένου προγραμματισμού απονομής της Δικαιοσύνης μέσω αλγοριθμικών προβλέψεων. Εν κατακλείδι, και στην Έννομη Τάξη των ΗΠΑ η δυνατότητα προσφυγής στις δικαστικές υπηρεσίες των ΜΝΔ και των ΜΓΜ είναι, κατ' ουσία, μόνο συμπληρωματική, εφόσον δεχόμαστε ότι η ως άνω Έννομη Τάξη οργανώνεται και λειτουργεί υπό όρους δημοκρατικού Κράτους Δικαίου και με γνώμονα την συμμόρφωση προς τις επιταγές του Δικαίου και της Δικαιοσύνης.

3. Η Τεχνητή Νοημοσύνη και οι τεχνολογικές εφαρμογές της ως «βοηθοί εκπληρώσεως» της Δικαιοσύνης στο πλαίσιο της άσκησης του δικαιοδοτικού έργου της

Εν τέλει, και συνοψίζοντας τα προεκτεθέντα για τα όρια, τα οποία «εκ φύσεως» θέτει η κανονιστική ιδιοσυστασία του δικανικού συλλογισμού στον κάθε μορφής προγραμματισμό της μέσω αλγοριθμικών προβλέψεων, πρέπει να γίνουν δεκτά και τα εξής: Η Τεχνητή Νοημοσύνη και οι κάθε είδους τεχνολογικές εφαρμογές της μόνον ως «βοηθοί εκπληρώσεως» της Δικαιοσύνης, στο πλαίσιο της άσκησης του δικαιοδοτικού έργου εκ μέρους των λειτουργών της, είναι επιτρεπτό να θεωρηθούν αποδεκτές, λαμβάνοντας υπόψη τις θεμελιώδεις αρχές του Κράτους Δικαίου και των κυρωτικών μηχανισμών, οι οποίοι θωρακίζουν αποτελεσματικώς

την επιτέλεση της κατά τον θεσμικό προορισμό της αποστολής του κατά τα βασικά προτάγματα της σύγχρονης Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας. Στην συνέχεια εκτίθενται ορισμένοι άξονες πάνω στους οποίους είναι δυνατό να κινηθεί, κατά τρόπο που συνάδει με την ιδιοσυστασία της δικαιοδοτικής λειτουργίας, η πορεία της Τεχνητής Νοημοσύνης και των τεχνολογικών εφαρμογών της ως «βοηθών εκπληρώσεως» της Δικαιοσύνης εντός του πεδίου άσκησης του δικαιοδοτικού έργου των λειτουργών της.

α) Κατά πρώτο λόγο, η Τεχνητή Νοημοσύνη και οι τεχνολογικές εφαρμογές της μπορούν να συντελέσουν ευεργετικώς στην οργάνωση και λειτουργία του εν γένει δικαστικού συστήματος, προωθώντας την αποτελεσματικότητά του σε ό,τι αφορά την διεκπεραίωση των *interna corporis* της καθημερινής δραστηριοποίησής του υπό όρους διαφανούς επιτάχυνσής του και ενίσχυσης της ασφαλούς επικοινωνίας του *in concreto* δικαστικού συστήματος με τους διαδίκους. Τις κατευθυντήριες γραμμές μιας τέτοιας συμβολής της Τεχνητής Νοημοσύνης και των τεχνολογικών εφαρμογών της έχει αναδείξει π.χ. το Συμβουλευτικό Συμβούλιο των Ευρωπαίων Δικαστών (CCJE), στην γνωμοδότησή της Ολομελείας του αρ.14 του 2011 (Στρασβούργο, 7-9.11.2011), διευκρινίζοντας, μεταξύ άλλων, και τα ακόλουθα:

α1) Πρώτον, η Τεχνητή Νοημοσύνη και οι τεχνολογικές εφαρμογές της θέτουν στην διάθεση των ίδιων των δικαστικών λειτουργών τα κατάλληλα μέσα προκειμένου να διευκολύνουν τις διοικητικές λειτουργίες των δικαστηρίων, ώστε αυτές να εξελίσσονται ταχέως και αποτελεσματικώς. Κατ' εξοχήν δε ως προς την αντιμετώπιση του μεγάλου όγκου των υποθέσεων, δίχως να παρατηρούνται εκπτώσεις κατά την απονομή της Δικαιοσύνης με βάση τις θεμελιώδεις αρχές του Κράτους Δικαίου και της Νομιμότητας.

α2) Και, δεύτερον, η Τεχνητή Νοημοσύνη και οι τεχνολογικές εφαρμογές της είναι σε θέση να καταστήσουν πιο παραγωγικές, ποσοτικώς και κυρίως ποιοτικώς, τις σχέσεις των δικαστικών λειτουργών -και, άρα, των δικαστηρίων- με τις λοιπές δημόσιες υπηρεσίες που χρειάζονται τις σχετικές πληροφορίες και τα σχετικά δεδομένα για την άσκηση των αρμοδιοτήτων τους. Κάτι το οποίο ισχύει πολύ περισσότερο για συγκεκριμένες δημόσιες υπηρεσίες που δραστηριοποιούνται, φυσικά επικουρικώς προς την Δικαιοσύνη, στον τομέα της εξωδικαστικής επίλυσης διαφορών των μελών του οικείου κοινωνικού συνόλου.

β) Και, κατά δεύτερο λόγο και συνακόλουθα, η Τεχνητή Νοημοσύνη και οι τεχνολογικές εφαρμογές της μπορούν να συμβάλουν αποφασιστικώς στην αναβάθμιση της όλης πολιτικής της «διακυβέρνησης της Δικαιοσύνης», τόσο σε ό,τι αφορά τις εσωτερικές της λειτουργίες όσο και σε ό,τι αφορά τις σχέσεις της

με όλα τα τρίτα μέρη, τα οποία εμπλέκονται στην απονομή της. Πρωτοποριακή εν προκειμένω αναδείχθηκε η Ευρωπαϊκή Επιτροπή για την Αποτελεσματικότητα της Δικαιοσύνης (CEPEJ), μέσω των κατευθυντήριων οδηγιών που απηύθυνε, κατά την 28^η Σύνοδό της, την 7^η Δεκεμβρίου 2016 («*Guidelines on how to Drive Change forwards Cyberjustice*»). Οι ως άνω κατευθυντήριες οδηγίες αφορούν τους εξής, κατά βάση, τομείς:

β1) Πρώτον, τον τομέα της πρόσβασης στην Δικαιοσύνη. Και συγκεκριμένα αφενός την πληροφόρηση αναφορικά με τα δικαιώματα ιδίως των διαδικών καθώς και με την γνωστοποίηση των δεδομένων της νομολογίας. Αφετέρου δε την πρόσβαση σε επιμέρους διαδικασίες που έχουν σχέση με την εξωδικαστική επίλυση διαφορών, όπως είναι προεχόντως η διαδικασία της διαμεσολάβησης.

β2) Δεύτερον, τον τομέα της *lato sensu* συνεργασίας μεταξύ των δικαστηρίων και των κάθε είδους «*συλλειτουργιών*» της Δικαιοσύνης, κατά βάση δε των δικηγόρων. Ως προς τον τομέα αυτόν πρέπει να επισημανθεί η σημασία της μέσω της τεχνολογίας διευκόλυνσης των συνεργαζόμενων με την Δικαιοσύνη για την γνώση και κατάθεση των κατ' ιδίαν ένδικων βοηθημάτων και μέσων καθώς και για την νομολογιακή τεκμηρίωση των αντίστοιχων δικογράφων διά της πρόσβασης στα προσήκοντα νομολογιακά δεδομένα.

β3) Τρίτον, τον τομέα της διοίκησης των δικαστηρίων στο πεδίο της καθημερινής διεκπεραίωσης της δικαιοδοτικής τους αποστολής. Στον τομέα αυτόν υπάγονται π.χ. τα ζητήματα της κατάθεσης των δικογράφων, της παρακολούθησης της πορείας των δικογραφιών, της κατάρτισης και διαρκούς επικαιροποίησης των πινακίων των δικασίμων και της διευκόλυνσης διεξαγωγής των διασκέψεων. Ως προς αυτό δε η χρήση της τηλεματικής μπορεί να προσφέρει τεράστιες υπηρεσίες για την διευκόλυνση των δικαστών και την έγκαιρη ολοκλήρωση της εκδίκασης των υποθέσεων.

β4) Και, τέταρτον, τον τομέα της υποβοήθησης των δικαστικών λειτουργιών κατά κύριο λόγο στην αναγκαία διαρκή επιμόρφωσή τους και στην νομολογιακή ενημέρωσή τους, τόσο για την intra muros νομολογία όσο και για την νομολογία των εκτός των οικείων συνόρων αλλοδαπών δικαστηρίων. Και για να αναφερθούμε στα δικά μας δικαστήρια, η προμνημονευόμενη υποβοήθηση αποκτά εμφατική σημασία όταν πρόκειται για τα νομολογιακά δεδομένα των Δικαστηρίων της Ευρωπαϊκής Ένωσης – και κυρίως του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης- καθώς και του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στο πλαίσιο εφαρμογής των διατάξεων της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.

Επίλογος

Η ανάλυση που προηγήθηκε μπορεί, λοιπόν, να αναδείξει και σε τι αλλά και γιατί η σκέψη του Αριστοτέλους ως προς το Δίκαιο και την Δικαιοσύνη -περαιτέρω δε ως προς την Επιείκεια- συμβάλλουν και προς την κατεύθυνση της ανίχνευσης και εξεύρεσης των πραγματικών ορίων της Τεχνητής Νοημοσύνης σε ό,τι αφορά την παραγωγή του Δικαίου και την απονομή της Δικαιοσύνης. Συγκεκριμένα δε η κατά τα προεκτεθέντα αυθαίρετη ή και καταχρηστική αξιοποίηση των μέσω αλγοριθμικών προβλέψεων μεθόδων νομοθετικής παραγωγής και συντέλεσης των νομικών διεργασιών του δικανικού συλλογισμού δείχνει ήδη τις καταστροφικές επιπτώσεις της, ιδίως υπό την μορφή τερατογενέσεων στο πεδίο απονομής της Δικαιοσύνης, σε εξαιρετικά κρίσιμους τομείς για την προστασία της αξίας του Ανθρώπου και για την υπεράσπιση της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητάς του.

A. Αυτή η διαπίστωση δεν ενέχει τίποτα το υπερβολικό, αν αναλογισθεί κανείς ότι π.χ. στις ΗΠΑ η διευρυμένη προσφυγή στα μέσα της Τεχνητής Νοημοσύνης κατά την έκδοση δικαστικών αποφάσεων δεν περιορίζεται σε ήσσονος σημασίας πεδία της κοινωνικοοικονομικής ζωής -όπου και εκεί, βεβαίως, δεν αναδεικνύεται αποτελεσματική, κατά τα όσα επεξηγήθηκαν- αλλά επεκτείνεται πολύ πέραν τούτων. Και κατακτά έδαφος ακόμη και στο πεδίο της εκδίκασης διαφορών που θίγουν καίριες πτυχές των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, δίχως μάλιστα να προκύπτει κάποια τάση υπεύθυνου αυτοπεριορισμού. Τούτο συνάγεται εκ του ότι σε συγκεκριμένες περιπτώσεις στις ΗΠΑ η έκδοση δικαστικών αποφάσεων μέσω προγραμματισμού, στηριγμένου σχεδόν αποκλειστικώς σε αλγοριθμικές προβλέψεις, έχει επεκταθεί και στον εξαιρετικά ευαίσθητο, από πλευράς προστασίας των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, χώρο του

Ποινικού Δικαίου. Η «νομολογία» που έχει έως τώρα προκύψει στον χώρο αυτό αφήνει να έλθουν στο φως αποφάσεις, οι οποίες ουδόλως μπορούν να αποκρύψουν τάσεις αδιανόητου ρατσισμού, ιδίως εις βάρος έγχρωμων πολιτών. Αυτό συμβαίνει επειδή οι προμνημονευόμενες αποφάσεις ερείδονται -κατ' ανάγκη, εξαιτίας της ιδιοσυστασίας των μέσω αλγορίθμων προβλέψεων- επί αμιγώς υποκειμενικών ή και εξοφθάλμως αυθαίρετων κριτηρίων κατάταξης στις λεγόμενες «κλίμακες επικινδυνότητας». Η αυτοματοποίηση των οποίων οδηγεί, μοιραίως, σε εξίσου αμιγώς υποκειμενικά ή και εξοφθάλμως αυθαίρετα συμπεράσματα, π.χ. κατά την θεώρηση της αντικειμενικής και κυρίως της υποκειμενικής υπόστασης του εγκλήματος, κατά την επιμέτρηση της ποινής και κατά την εκτίμηση ενδεχόμενης υποτροπής (βλ., ενδεικτικώς, Λ. Κανέλλου, «*Εφαρμογές Τεχνητής Νοημοσύνης στο Δίκαιο και στην δικαστική πρακτική*», εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2021, ιδίως σελ. 171 επ., με περαιτέρω εκτενείς παραπομπές).

Β. Έτσι όμως καθίσταται κάτι παραπάνω από προφανές ότι στο όνομα ιδίως της, δήθεν, επιτάχυνσης της απονομής της Δικαιοσύνης με την ανεξέλεγκτη χρήση της Τεχνολογίας -δίχως μάλιστα, όπως συνάγεται αβιάστως από την βαθύτερη ανάλυση των κατά τ' ανωτέρω πρακτικών, να υπάρχει ουσιαστική γνώση και επίγνωση των ορίων της Τεχνητής Νοημοσύνης και της σχέσης της με την φύση της Συνείδησης -η Δικαστική Εξουσία απομακρύνεται επικίνδυνα από τις ρίζες της. Και κατά κύριο λόγο από τις ρίζες της εκείνες, οι οποίες την συνδέουν με το όλο θεσμικό πλαίσιο της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας ως εγγύησης της Ελευθερίας, δηλαδή και εν τέλει ως εγγύησης της ακώλυτης άσκησης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Η κατάληξη δε αυτή αποτελεί έναν ακόμη λόγο, για τον οποίο οφείλουμε να αναγνωρίζουμε τον κατά τα προμνημονευόμενα θεσμικώς και πολιτικώς πολύτιμο κλασικισμό της σκέψης του Αριστοτέλους ως προς την πεμπτουσία εξαιρετικά κρίσιμων, και δη διαχρονικώς, συνιστωσών της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας. Όπως είναι το Δίκαιο, η Δικαιοσύνη και η κανονιστική «ξυνωρίς» της, η Επείκεια. Και στο σημείο αυτό πρέπει να επισημανθεί emphaticώς ότι δεν πρέπει να παραβλέπουμε, κατ' ουδένα τρόπο, ότι η λειτουργία της Δικαστικής Εξουσίας -και επέκεινα η άσκηση δικαιοδοσίας εκ μέρους των λειτουργών της- σύμφωνα με τα ουσιώδη προτάγματα του Δικαίου και της Δικαιοσύνης συνιστά καταλυτικό παράγοντα για την διασφάλιση της κοινωνικής συνοχής και για την αποτελεσματική θωράκιση των δημοκρατικών θεσμών.»